

Joggal fel lehet tételezni azt is, hogy őseink a IX. században, vagy még előbb, az iszlámra vonatkozólag is rendelkeztek ismeretekkel, hiszen maga a kazár kagán még arra is rákényszerült, hogy megígérje az iszlám felvételét és így, maga és előkelői életét megmenthesse akkor, amikor az arabok üldözték és elfogták őt a Volgánál 737-ben. Időrendben a harmadik kazár fővárosban, Itilben, nemcsak zsidó imaház, de mohamedán iskolák, dzsámi és keresztyén templom is állott, melyeknek romjait annak a ma már fellelt helyén, talán fel is fognak tární a régészek a Volga-deltában lévő szigeteken, a Kaszpi-tengerben. A kazár-arab sorozatos háborúk, a kazárok élet-halál küzdelme alapvetően járult hozzá ahhoz, hogy ne az iszlámot vegye fel önként a kazár uralkodó és az arisztokrácia. Fontos viszont megemlíteni, hogy a kazárok híres kereskedői az arab ezüstpénzeket, az ún. dirhemeket használták, sőt utánózták is őket, vagy súlycsonkítással sajátos pénzlábukhoz alakították.

A Kazár Kaganátus a keresztyénséggel először délkelet felől jutott szoros kapcsolatba, amikor a VII. század nyolcvanas éveiben a dagesztáni Varacsan városban talán püspökség is létesül és maga az ottani kazár helytartó megkeresztelkedett, jöllehet ez nem váltott ki egyetértést a kagán részéről. Ettől függetlenül a keresztyén lakosságú, még délebbi, Kaukázuson-túli vidéket a VIII. század második felében a kazárok kétszer is feldúlták. A déli vidékkel őseink nem álltak kapcsolatban, sokkal jobban ismerhették a IX. században Kijevet, ahol a keresztyénség a Nagy Vlagyimir által véghezvitt tömeges megkeresztelkedés előtt már működtek keresztyén görög papok, a bizánci ortodox keresztyén egyház képviselői. Amikor a magyarok már Kijev alatt elvonulván átkeltek a Dnyeperen, akkor még az oroszok zöme természetesen pogány volt. A keleti keresztyénség fő bázisai a Bizánci Birodalom peremén, a Krím-félszigeten voltak, a kazár-bizánci háborúskodások veszélyzónájában.

A pogány (táltoshitű) magyarság valahol a Duna-deltánál, vagy az Al-Dunánál. 882-ben, tehát még a honfoglalás előtt találkozott Metóddal, Kirill testvérével, aki éppen útban volt Bizánc és Morvaország között. A magyarok vezetője már nyilván jól ismerte az ortodox

keresztyének szokásait, mert megölelte és megcsókolta őt (ez nem nomád szokás!), sőt még azt is kérte, hogy emlékezzen meg róla imáiban. Itt meg kell említenünk azt, hogy van olyan vélemény is mely szerint a találkozásra korábban, azaz 864-ben került sor, a kalandozó magyarok egyik seregének vezérével.

A honfoglalás kori régészeti leletek között van egy olyan tarsolylemez, amelyen egyenlőszárú bizánci keresztet és mellette óvó-védő szörnyállatot látunk bevésve. Ez a tarsolylemez keleten is készülhetett, lelőhelye Tiszabezdéd (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye).

A tiszabezdédi tarsolylemez a kereszt motívummal

A keleti (ortodox, bizánci) keresztyénséggel való ismeretség és találkozás, valamint a politikai helyzet indokolta azt, hogy Gyula (talán Zombor) a X. században nem nyugati, hanem keleti keresztyén térítőt, Hierotheosz püspököt hívta be (954.), sőt maga is a kereszttségben a görög Sztephanosz nevet kapta.

A honfoglaló magyarság nem rendelkezett tételes vallással, hitvilága, világképe a szamanizmus körébe tartozott. Erős hagyományörzés, totemizmus, őskultusz volt jellemző rá, hasonlóan más félnomád népekhez. Szomszédai azonban részben már lassan náluk államvallássá lett nagy világvallások vonzási körébe kerültek. Ez nem lehetett hatás nélkül őseinkre sem. A Kárpát-medencében való megtelepedéskor pedig jelentős keresztyén közösségekkel találkoztak, amelyek egy része még a pislákoló ókeresztyén hagyományokat folytatta, másrészt például az erdélyi és délmagyarországi bol-

gárok esetében a bizánci ortodox egyház térítő tevékenysége révén vált keresztyénné. Tudunk az avar kor végén megindult kisebb nyugati térítésekről is, sőt arról is van értesülésünk, hogy 796-ban a frankok az avarok földjén, Pannóniában keresztyéneket találtak. A IX. század első éveiben az avarok egyes vezetői is megkeresztelkedtek. Ennél jelentősebb volt Kirill és öccse Metód missziója. Később a IX. század derekán nemcsak a morvák földjén, hanem főleg a Dunántúlon, valamint a Dráva-Száva közén (Metód II. Hadrián pápától 869-ben Sirmium érseke címet is megkapta, de mivel ez a város akkor Bulgáriához tartozott, nem tudta székét elfoglalni.). A testvérek térítő tevékenységének súlypontja a Zala völgyében élő, zömmel szláv lakosság területére esett, ott, ahol akkoriban Mosaburg vár és város állott. Ez a tevékenység sértette Salzburg német egyházának érdekeit, mert annak missziós területe volt. A passauai püspök 870-ben Metódot elfogatta, és Regensburgban őt a zsinat kolostorba záratta, ahonnan csak 873-ban szabadult ki VIII. János pápa erőteljes közbenjárására. A testvérek terjesztette szláv liturgia azonban rövidesen kiesett a használatból Pannónia területén, így az azon át kalandozó magyarok ezt nem igen ismerhették. Metód Morvaország érseke lett, majd 879-ben Rómába rendelték, ahol továbbra is jóváhagyták a szláv nyelvű liturgiát Morvaországban.

Kérdések:

1. Miért a zsidó vallás elemeivel ismerkedett meg elsőként a pogány magyarság a Kr.u. VIII-IX. században?
2. Hogyan alakultak a keleti (orthodox) keresztyénség és a magyarság kapcsolatai a IX-X. században?
3. Milyen nyomai voltak a keresztyén térítésnek a honfoglalás-kori Kárpát-medencében?
4. Mit tud az ősmagyarok világképéről, a táltos-hitről?

23.

A magyar egyházszervezet kiépítése Géza és I. István korában

A magyarság Krisztus tanításaival a Kárpát-medencében még jobban megismerkedhetett. Az itt élő szláv lakosok, a behurcolt hadifoglyok jobbára már keresztyének voltak. A X. század közepén Tormás, Bulcsu és az erdélyi Gyula Bizáncban megkeresztelkedtek (948.). A görög fővárosból térítő püspök jött a magyarok közé (Hierotheosz), aki a délvidéken és Erdélyben eredményesen működött. A bizánci egyház mögött azonban a görög császárok hatalmi igényei álltak. Ugyanekkor erősödött meg a német állam is. 962-ben uralkodóját, I. Ottót a pápa császárrá koronázta. A két birodalom szövetséget kötött, és félő volt, hogy a két hatalmas állam a magyar törzsek ellen fordul. Célszerűbbnek látszott a veszélyesebb nyugati uralkodóval kiegyezni.

972-ben Bruno Sankt Gallen-i szerzetest térítő püspökké szentelték. A passauai püspök karantán-szláv papokat adott mellé, és ezzel megkezdődött a magyarság szervezett áttérése a keresztyénségre. A szláv papoknak köszönhetjük az új hittel kapcsolatos szavaink egy részét (bérmál, apát, apáca, stb.). A következő évben Quedlinburgban 12 magyar előkelő jelent meg Géza fejedelem megbízásából, hogy kijelentsék, a magyarság Európához akar csatlakozni.

A térítés sokszor erőszakosan történt. Géza - írja a krónikás - „a hit megerősítése végett tombolt vonakodó alattvalói ellen”. Ő maga azonban hitében felszínes maradt. Azt vallotta, hogy elég nagy úr ahhoz, hogy két istent szolgáljon. A királyi családot Brunó keresztelte meg. Utána következett a nevezetes térítők sorában Adalbert prágai püspök, aki a trónörökösnek, Istvánnak

(pogány nevén Vajknak) lett a nevelője. Több forrás neki tulajdonítja István megkeresztelését. Géza jelölte ki az első püspökség központját Adalbert tanácsára Esztergomban, s idején kezdtek el az építkezést a Szent Márton hegyen a bencések. Feleségének, Saroltnak bizánci kapcsolatait bizonyítja, hogy Veszprémvölgyben görögkeleti apácák monostora létesült (997.).

A keresztyénné válás, az állam megszervezése hosszú folyamat volt. Az alapokat Géza fejedelem rakta le, de a munka java fiára, Istvánra (997-1038.) maradt. István számíthatott mélyen vallásos feleségére, Gizellára, aki a bajor hercegi családból származott. Ahhoz azonban, hogy uralmát az egész országban elismerjék, fegyverhez kellett nyúlnia. Előbb az ellene lázadó Kopányt (997.), majd az erdélyi Gyulát (1003.) győzte le. Végül a Maros vidékének hatalmas urával, Ajtonnyal számolt le (1028.). Jóllehet Ajtony felvette a görög hitet, de tartományának a megtérítésére csak a legyőzése után kerülhetett sor, mivel nem lett valódi keresztyénné. Ez a táj vált legutoljára keresztyénné.

Istvánt 1000 karácsonyán (vagy 1001. január 1-jén) királlyá kenték. Mint ismeretes a mai Szent Korona nem azonos azzal a jelvénnel, amivel Istvánt királlyá koronázták. Valószínűnek látszik azonban, hogy hasonlít az eredetihez. Még fontos hatalmi jelvény volt ekkor a királylándzsa.

A koronázás fontos lépés volt az egyház- és államszervezés területén. Ezzel a magyar államot Európa fejedelmei keresztyén országnak ismerték el. A koronázás révén azonban István fontos jogok birtokába jutott. Ebben az időben ugyanis az a felfogás élt, hogy ezzel a szertartással a király egyben főpapi jogokat szerzett, és függetlenül maga alakíthatta ki az egyházi szervezetet, maga nevezhette ki a főpapjait. VII. Gergely pápa később ezeket a jogokat már nem ismerte el. A koronázás révén István tehát a német salzburgi érsektől, ill. passauai püspöktől független magyar egyházat tudott megteremteni.

A koronázást nem ellenezte III. Ottó, német-római császár sem. Ebben az időben ugyanis a pápa a császártól függött. Szilvesztert épp a német uralkodó állította a nyugati egyház élére. Mind a ketten az egyetemes birodalom megvalósításán fáradoztak, amely a nyugati világot egye-

István király szobra a kalocsai székesegyházban

síti. A császár és a pápa tehát ekkor nem voltak még ellenségek. István elismerte a császár vezető szerepét, cserébe Magyarország nem lett német hűbéres tartomány.

István az egyházszervezés terén a kánonjog előírásai szerint járt el. Azt tartották ugyanis, hogy az önálló állam arról ismerhető fel, hogy 10-12 püspöksége van, amelyek élén az érsek áll. Királyunk ennek megfelelően 10 egyházmegyét szervezett, melyeknek a határait is ő állapította meg. Ezek a következők voltak: Esztergom, Veszprém, Kalocsa, Eger, Győr, Pécs, Gyulafehérvár, Bihar, Csanád, Vác. Esztergom érseki rangot kapott, nem sokkal később pedig a király Kalocsát is érsekséggé tette. A püspökségek területe több vármegyére terjedt ki. Egy-egy megye papjait a főesperes (ekkor még esperesnek hívták) ellenőrizte.

A nép lelki gondozásával a plébánosok foglalkoztak. István az ún. keresztelő egyházi szervezetet honosította meg, ahol a templomokat a hívek közösen alapították. Minden 10 falunak templomot kellett építenie. A plébánosnak két telket, ugyanennyi rabszolgát, és élőállatokat kellett adniuk. **Papról, könyvekről a püspök gondoskodott, ruhát, oltártakarót a király adott az új templomnak. Még a XI. század első felében azonban mind több lett az olyan templomok, monostorok száma, amelyeket egy-egy személy alapított, és a sajátjának tekintett.** Frank-német területen ilyen magán egyházak voltak ebben az időben.

Wonters látképe Pannonhalmáról

Az egyházszervezés fontos részét képezték a monostoralapítások, hisz a térítők javarésze szerzetes volt. Nyugatról bencések jöttek. Nagy szerepük volt a földművelés és kézművesség elterjesztésében. A legelső monostort, a pannonhalmi még Géza fejedelem alapította, bár birtokait már István királytól kapta. Az itt élő szerzetesek olyan jogokat szereztek, mint az itáliai Monte Cassino bencései. Így apátjukat maguk választhatták, és nem tartoztak a megyéspüspök joghatósága alá. Különleges kegyként István király Somogy megye tizedeit is nekik ajándékozta. Nevezetes bencés apátság működött még Zalaváron, Bakonybéli, Pécsváradon, Zoborban (Nyitra). A Somló hegy tövében bencés apácák laktak. **A monostorok és a püspökségek iskoláiban nevelődött ki az a hazai papság, amely a külföldi hittérítőket felváltotta.**

Ebben az időben a nyugati és a keleti kereszténység nálunk sem vált el élesen egymástól. István király szívesen fogadta a bazilita szerzeteseket is. Görög apácák számára a Veszprémvölgyben, Dunapentelén, Marosvárott (Erdély), Oroszlámoson (Bácska) és Szávaszentdemeteren (Szerémség) voltak görögkeleti monostorok.

Azért, hogy az egyház hivatását teljesítse, vagyona volt szüksége. Az uralkodó hatalmas birtokokat adományozott a püspökségeknek, érsekségeknek, monostoroknak. Az egyháziak az uradalmakat a nyugati tapasztalatok alapján szervezték meg. Így a szolgálonépet foglalkozásuk szerint csoportosították. Az egyházi birtokon élőkre az volt jellemző, hogy lakóhelyüket sohasem hagyhatták el, az egyház tulajdonában voltak.

István király rendelte el a tized szedését. **A tized háromnegyede a püspöknek, egynegyede pedig a plébánosnak járt.**

Amíg elég hazai pap nem akadt, a születő magyar kereszténység nem nélkülözhetette a külföldről jött egyháziakat. Közülük a legjelentősebbnek Szent Gellértet tarthatjuk, aki velencei származású volt. A művelt szerzetest István tartotta Magyarországon, és fiának, Imre hercegnek a nevelésével bízta meg. Gellért egy ideig a Bakonyban remetéskedett. Ő írta az első magyarországi teológiai munkát. Később a király rábízta az Ajtony tartományának a helyén szerveződő csanádi püspökségnek az irányítását (1030.k.).

Az uralkodónak művelt egyháziak voltak a segítségére az állam- és egyházszervezésben. El-

Egy román kori templom a Bakonyban (az ösküi templom)

ső okleveleinket a német császári kancelláriából hozzánk került pap készítette. Uralkodónk intézkedéseit olyan egyháziak fogalmazták, akik jól ismerték koruk egyházi és világi törvényeit. Nagy királyunknak két törvénykönyvét ismerjük. Az elsőt a koronázás után, a másodikat pedig 1030 után adhatták ki. Cikkelyei között akad olyan, amely nyugati egyházi zsinat (847. évi mainzi zsinat) vagy kánongyűjtemény cikkelyeit szószerint megismétli.

Könnyebb volt az egyházi szervezetet kiépíteni, mint a nép között az új hitet meggyökeresíteni. Törvényben kellett előírni a templom látogatását, és hogy a hívek a mise alatt ne morogjanak. A vasárnapi munka tilos volt, csak az öregek, betegek, és a tűz őrői maradhattak otthon. A böjtök betartásáról és a gyónásról is intézkedni kellett. Az is természetes, hogy cikkelyt kellett alkotni a keresztyén vallás követéséről, a vétségek egyházi törvények szerinti büntetéséről. Igaz, a püspököket is figyelmeztetni kellett, hogy az egyházi vagyont ne tekintsék sajátjuknak.

Királyunk pártolta, ha a magyarok a keresztyénség fontos helyeit felkeresik. Magyar zarándokok számára szállóházat építtetett Jeruzsálemben, Konstantinápolyban, Rómában és Ravenában.

István nemcsak a hitet terjesztette, hanem maga is mélyen vallásos ember volt. Ezt példázzák Imre hercegnek szóló intelmei, amelyekben fia számára a legfontosabb uralkodói erényeket foglalja össze. A mű a tízparancsolat mintájára 10 fejezetben foglalja össze a legfontosabb tudnivalókat. A tanácsok között az első helyre a keresztyén hit megtartása került. Majd az egyház és a főpapok fontosságáról olvashatunk ebben az alkotásban. István arról sem feledkezett meg, hogy olyan keresztyéni erényeknek, mint az igaz ítékezés, a türelem, a kegyesség, az irgalmasság gyakorlására figyelmeztesse a fiát. Vallásosságát (és politikai bölcsességét) mutatja, hogy országát Máriának ajánlotta fel, aki a kor embereinek a szemében a világ királynője volt. Ezzel ugyanis elkerülhette a közvetlen pápai hűbéri igényeket.

Imre herceg halála után (1031.) István a velencei dózse fiát, Pétert szemelte ki utódjául. Rokonát, Vazult mellőzte, mert nem élt keresztyéni

életet, és így okkal tarthatott attól, hogy nem fogja művét folytatni. Vazul merényletet szervezett ellene, ezért megvakította, fiait (András, Béla, Levente) pedig száműzte. István király 1038-ban halt meg, Székesfehérváron temették el. 1083-ban avatták szentté.

Első királyunkat méltán tarthatjuk történelmünk egyik legnagyobb alakjának. Megteremtette a magyar államot, keresztyénné tette népét, és életével példát mutatott utódainak.

Kérdések:

1. Mit tud a térítésről?
2. Mi a koronázás jelentősége?
3. Melyek a magyar egyházmegyék? Hol voltak monostorok?
4. Milyen intézkedéseket hozott István a hitélet erősítésére?
5. Jellemezze első királyunk hitét!

24.

A magyar keresztyénség válságai és megerősödése a XI-XIII. században

István halála után a keresztyénség még gyenge volt hazánkban. Az új uralkodónak, Péternek (1038-1041, 1044-1046.) az lett volna a feladata, hogy a helyi viszonyokat figyelembe véve tovább építse István művét. Sajnos nem így történt.

Péter nem volt tisztában a magyar viszonyokkal. Idegenekkel kormányzott, túlzott adókat vetett ki, két püspököt megfosztott méltóságától. A főurak ezért 1041-ben elűzték, és helyére István rokonát, Aba Sámuel választották. Ő is keresztyén ember volt, és maga mögött tudhatta Gellért püspökkel az élen a főpapokat, akik attól féltek, hogy Péter politikája pogánylázadást fog előidézni. Péter nem nyugodott bele bukásába, és elnyerte a német-római császár támogatását. Miután a főurak szembefordultak Abával, 1044-ben Ménfő mellett csatát veszített. Péter visszatért, de nem változtatott politikáján. Sőt Magyarországot a német császárnak ajánlotta fel hűbérül.

Az előkelők Gellért püspök székhelyén, Csanádon gyűltek össze, és elhatározták, hogy hazahívják Vazul fiait, akik közül András is és Béla is keresztyén nőt vett feleségül. Csak Levente ragaszkodott a régi hithez. András hazajövetelének a hírére felkelés robbant ki az országban (1046.). A felkelők élén a békési főúr, Vata állt. András elé vonultak, és azt követelték, hogy rombolják le a templomokat, a papokat és a dézsmaszedőket öljk meg. A lázadók vissza akartak térni a pogány szokásokhoz. Papokat gyilkoltak le, templomokat gyújtottak fel. Áldozatuk lett maga Gellért és két püspöktársa, Budli és Besztrik, akik a Kelenhegynél (Gellért-hegy ma) haltak már-

tírhalt. Gellért püspök és társai épp Andrásnak igyekeztek, hogy a felkelők megfékezésére bírják. András megrettent a kegyetlenségektől, és miután legyőzte Pétert, leverte a lázadást is.

Az új uralkodó elkötelezte magát az istváni mű folytatása mellett. Elrendelte, hogy a pogányok „Krisztus igaz hitére térjenek vissza, és mindenben aszerint a törvény szerint éljenek, amelyre Szent István király tanította őket” (Thuróczi-krónika). András helyreállította a korábbi államszervezetet és egyházszerkezetet. Tihanyban 1055-ben monostort alapított, ahova halála után eltemették.

A béke azonban nem állt helyre az országban. Előbb több háborút kellett vívnia a német hódítók ellen, majd öccse, Béla herceg is szembefordult vele. A herceg ugyanis meg akarta szerezni a trónt. Miután legyőzte Andrást, ő lépett a helyére, de mindössze három évig uralkodott (1060-1063.). Az ő uralkodása idején volt az utolsó pogánylázadás. 1061-ben minden faluból 2-2 bölcs öreget hívott Fehérvárra, hogy tanácskozzanak. Mellettük azonban még sokan mások is a városba csődültek, és a régi életforma, a régi hit visszaállítását követelték. Végül Béla szétkergette őket, a varázslókat pedig börtönbe csukatta. A felkelők vezére Vata fia János volt.

Béla halála után fiai, Géza, László és Lampert királyuknak ismerték el András fiát, Salamont (1063-1074.). A hercegek és az uralkodó azonban nem éltek békében. Végül Géza elkergette Salamont, és ő lett a király (1074-1077.). Halála után öccse, I. László lépett a trónra (1077-1095.). Ő erős kézzel kormányzott, és Salamon már soha többet nem tudta visszaszerezni a hatalmát. Sógorára, a német császára sem számíthatott, mert őt már ekkor az invesztitúra háborúk kötötték le.

Lászlóra és utódjára, Kálmánra (1095-1116.) várt a feladat, hogy helyreállítsák mindazt, ami az elmúlt években elpusztult. Szent László vitéz lovag volt, akinek a hőstetteről legendák születtek. 1068-ban Kerlés (Erdély) mellett a magyar seregeknek az egyik vezére, amelyik győzelmet arat a besenyőkön. A történet szerint egy magyar leányt mentett ki egy pogánynak a fogságából. 1085-ben és 1091-ben a pogány kunokkal szemben kellett az országot

megvédenie.

Vele szemben Kálmán a harcmezők helyett jobban kedvelte a könyvek társaságát. A hagyomány Könyves Kálmánnak nevezte el őt. „Világiaknál szokatlan jártassággal tűnsz ki az egyházi írások tudományában, és ami még inkább illik a bírói hatalomhoz, a szent kánonok ismeretében” - írta neki a pápa. Természetesen ő is értett a hadviseléshez. Befejezte Horvátország hódoltatását, amit még László kezdett el. Haddal ment azokra a keresztesekre, akik ahelyett, hogy békésen átvonultak volna az országon, rabolni és fosztogatni kezdtek.

Mindketten az állam és a keresztyénség megszilárdítását tekintették céljuknak. Ennek érdekében törvényeket hoztak. Mind Szent Lászlónak, mind pedig Kálmánnak a neve alatt két törvényhozási emlékünk maradt fenn. Az egyházfők ugyanebben az időben Szabolcson (1092.) és Esztergomban (1100.u.) tartottak magyar egyházi zsinatot, ahol a hitéletet szabályozták. Mint tudjuk, László törvényei szigorúak voltak, amelyeknek a szigorán épp utóda enyhített.

A pogánylázadások után még mindig voltak olyanok, akik ragaszkodtak a régi hithez. Többször kellett tiltani, hogy pogány módra kutak mellett áldozzanak, fákhoz, kövekhez, forrásokhoz ajándékokat vigyenek. A magyarságot még mindig a törvény szigorával kellett a templomok látogatására serkenteni. Ha valaki ezt nem tette, megbotozták. Ugyanígy a vásári árus, ha vásárnap nem bontotta el sátrát, 55 penzát volt köteles fizetni. Cikkely rendelkezett arról is, hogy a halottat a templom mellé kellett temetni. Határozatban írták elő, hogy a lázadások során elpusztult templomokat újjáépítsék.

Az uralkodóknak, a főpapoknak azonban már nemcsak a régi szokások, hit megszüntetéséről, hanem a magyar egyház építéséről is gondoskodniuk kellett. Előírták, hogy tanulatlan papokat ne szenteljenek fel, a kánonokok pedig egymás között latinul beszéljenek. Egyháziaknak tiltották, hogy világi öltözetet, vagy épp tarka ruhákat hordjanak. A magánegyházak tulajdonosai korántsem mind tartották be az előírásokat. Az is megesett, hogy a templom vagy kolostor alapítója, egyháza vagyónával úgy bánt, mint sajátjával: visszavette,

másnak adta. A főpapok ezen a helyzeten is változtatni akartak.

VII. Gergely pápa célul tűzte ki a papi cölibátus bevezetését. A magyar egyház támogatta a pápai reformokat, de nálunk általánosnak volt mondható a papok házassága. Így ezt a reformot csak lassan, lépésenként lehetett bevezetni. Így 1092-ben a plébánosoknak még csak azt írták elő, hogy erkölcsös hajadont válasszanak. Később már azt akarták elérni, hogy akiket felszenteltek, ne házasodjanak. Nős papokkal azonban még a XII. század végén is találkozunk Magyarországon.

A hitéletet erősítette, hogy előírták, melyek azok az ünnepek, amelyeket mindenképpen meg kell tartani. **Összesen 32 egyházi ünnepet tartottak fontosnak a főpapok.** A hívők számára az évi háromszori gyónás volt a kötelező. Ismert volt a bűnbánat nyilvános módja is, amelynek a céljából vezeklő házakat rendeztek be a püspökségekben.

Noha a magyar egyház és az uralkodók a gergelyi reformoknak a hívei voltak, a pápák hűbérúri igényeit már nem fogadták el.

Királyaink ragaszkodtak az investitúrához is. A megerősödő pápai hatalomnak azonban egyre nehezebb volt ellenállni. 1106-ban ezért Kálmán király a guastallai egyetemes zsinaton lemondott arról, hogy a püspököket ő nevezze ki. Ám utódai továbbra is éltek az investitúra jogával. Csak III. István hagyott fel végleg ezzel a gyakorlattal (1169.). Ezt a döntést sürgette Lukács esztergomi érsek, aki a gergelyi reformok elkötelezett híve volt a XII. század második felében. Párizsban tanult, ahol iskolatársa volt Becket Tamás is.

László és Kálmán folytatták István egyházszervezői működését. **László Szlavónia számára püspökséget alapított Szent István tiszteletére (Zágráb, 1091. u.). Biharról Váradra helyezte a püspökség székhelyét, míg Bácsot a kalocsai egyházmegye második centrumává tette. Kálmán Nyitrán szervezett püspökséget (1110-1113.).** A XI. század végére fejeződött be a főesperesi szervezet kialakulása. Újabb bencés apátságok alakultak. Közülük a legnevezetesebb Somogyváron jött létre, ahová a franciaországi Saint-Gilles-ből jöttek szerzetesek.

Szent László uralkodásának nevezetes eseménye volt, amikor azokat, akik a keresz-

tyénség hazai terjesztéséért sokat tettek, 1083-ban szentté avatták: István király, Imre herceg, Gellért püspök, Zoererd és Benedek remeték. 100 év múlva (1192.) a katolikus egyház László királyt is a szentjei sorába emelte.

Ebben az időben emelkedett a művelődés színvonala a nagyobb egyházi intézményekben. Pannonhalmi könyvtárban a XI. század végén 80 könyvet tartottak nyilván. Midőn a zágrábi püspökség megalakult, a szükséges könyveket már a magyar egyházak tudták összeadni a számára. István király tetteit 3 életrajz beszélte el. Az első a szentté avatására készült (1083 előtt tehát), majd egy kisebb legenda született (1095.u.). A legrészletesebb azonban az az életrajz volt, amit Hartvik püspök foglalt írásba (1112-1116.).

Az Árpád-korban a nyugati keresztyénség mellett erős gyökerekkel rendelkezett a görög hit is. István király után András is alapított rendházat a bazilita szerzeteseknek (Visegrád). Baziliták éltek még a tihanyi félszigeten, Arácson és Szőregen. A monostorok a görög és szláv szerzetesek mellett görög hitű magyaroknak is otthont adtak.

Az egyházszakadás után a nyugati keresztyénség tért hódított, úgy hogy a XII-XIII. század fordulójára a templomok és monostorok jó része már a latin egyház kezébe ment át. Néhol azonban (pl. Szávaszentdemeter) még a XIV. század elejéig megmaradtak a görögkeleti magyar keresztyének. A keleti keresztyénség elterjedtségét mutatja, hogy nálunk is népszerűek voltak azok a szentek, akiket Bizánc birodalmában kedveltek (pl. Szent Demeter, Szent Kozma és Damján, Szent Anasztázia stb.). A bevándorolt románok, szerbek és ruszinok később új erőt adtak a görögkeleti hitnek Magyarországon.

Kérdések:

1. Miért robbantak ki pogánylázadások Magyarországon?
2. Hasonlítsa össze Lászlót és Kálmánt!
3. Hogyan szilárdította meg László és Kálmán a keresztyén hitet?
4. Hogyan viszonyultak a magyar uralkodók a pápák igényeihez?
5. Mit tud a keleti keresztyénség elterjedéséről?

25.

A magyar keresztyén műveltség

A magyar katolikus egyház élén az esztergomi érsek állt. Ő koronázta a királyt, ő volt a királyi család plébánosa, felügyelte a királyi udvar papságát, nemzeti zsinatot hívhatott össze. **Mint ismeretes, a koronázás csak akkor volt érvényes, ha az esztergomi érsek a Szent István-nak tulajdonított koronát Székesfehérváron helyezte a jövődő uralkodó fejére. Az esztergomi egyházfőnek fontos világi feladatai is voltak. Így az 1370-es évektől kezdve ő töltötte be a kancellár méltóságát, tagja volt a királyi tanácsnak.** Egyházmegyéje a Felvidék nyugati részére, Esztergom környékére, valamint Erdélyben Szeben és Brassó környékére terjedt ki. Néhány város (pl. Buda) plébánosa ugyancsak az esztergomi főpap irányítása alá tartozott. Rangban második volt a kalocsai érsek.

Az érsekek irányították az alájuk tartozó megyéspüspökségeket. A XII. század elején 12 püspökségbe volt osztva az ország területe. Az egyházmegyéek száma később gyarapodott. A XIII. század első felében szervezték meg a szerémi és a boszniai egyházmegyét. A magyar király fennhatósága alá tartoztak a középkorban a horvátországi és dalmáciai egyházkerületek is (pl. Zengg, Zára, Trau stb.). Térítés céljából alakult meg a kunok között a moldvai-milkói püspökség (1226-1241.). A XIII. század végén a nándorfehérvári püspökséget azért hozták létre, hogy a görögkeletieket mind könnyebb legyen áttéríteni.

A püspökök munkatársainak számítottak a kanonokok, akik külön testületbe, a káptalanba tömörültek. Ők alkották a székesegyházak papságát. A XII. században váltak el a püspöktől, és lettek önállóak. A kanonokok eleinte szerzetesi közösségekben (a kánonok

szabályai szerint) éltek. Az életközösség a XIII. században bomlott fel, és ettől kezdve a kanonokok már külön laktak.

A székesegyházak mellett működő székeskáptalanokon kívül ilyen testületek létrejöhettek nagyobb, gazdagon megajándékozott templomok papjaiból is. Ezeket társaskáptalanoknak hívjuk. Pozsonyban, Székesfehérváron, Óbudán, Aradon találunk nevezetes társkáptalanokat.

Főhajó (Pannonhalmi Bencés Főapátság)

A káptalanok élén a prépost állt. A kanonokok közül a legrangosabb az olvasó-, éneklő- és őrkanonokok méltósága. Ők voltak a testület oszlopos kanonokjai. Az olvasókanonok végezte az oktatás irányítását. Az éneklőkanonok felügyelt az istentisztelet rendjére és éneket tanított. A kincstár, levéltár és a pecsétre pedig az őrkanonok vigyázott. A káptalanok tagjai közül kerültek ki a főesperesek. A kanonokok száma különböző volt. A nagyobb helyeken sokan

A háromhajós altemplom (Pannonhalmi Bencés Főapátság)

éltek (Esztergom 39, Székesfehérvár 40), míg másutt csak néhányan voltak (pl. Pozsony 14). Különleges hely illeti meg az esztergomi káptalant, mert tagjai közé számíthatta a királyt és a királynét is.

A hívek lelki gondozásával a plébánosok foglalkoztak. Vagyon, tekintély dolgában igen csak különböztek egymástól. A gazdag városi templomok papjainak helyzete és tudása vetekedett a kanonokéval. Némelyikük káplánok seregének parancsolt. Ezzel szemben szegényes kö-

rülmények között éltek a falusi templomok papjai. Helyzetük attól függött, milyenek a kegyuraik. Az egyház kegyurának volt ugyanis joga arra, hogy a lelkipásztor személyét kiválassza. Ám ők arra törekedtek, hogy olyan személyeket válasszanak, akik nekik engedelmessé válnak. A templom jövedelmeinek jórésztét pedig elvették. Nem csoda, ha a plébános tudása alacsony színvonalú volt, ahogy az sem volt ritka, hogy a kegyurak évente hoztak új papot.

A világtól elzárva, rendházaik csendjében

éltek a szerzetesek. Nálunk a középkorban 20 férfi és 6 női rend tevékenykedett. A legtöbb monostort a királyok alapították, de sok kolostor alapjait gazdag világi birtokosok vetették meg.

A XI. században az első nyugati szerzetes közösséget nálunk a bencések hozták létre. A rend virágkora az Árpád-korra esett. Ekkor 81 monostorral rendelkeztek. A tatárjárás pusztításait azonban a benedekrendiek nem tudták kiheverni, úgyhogy 40 rendházuk megszűnt, vagy egy másik rend tagjai költöztek az elárvult falak közé. Ebben az időben az emberek már más szerzetesi közösségekre figyeltek.

Az első premontrei és ciszterci szerzetesek a XII. században jelentek meg nálunk. Az első premontrei ház II István uralkodása idején Várad közelében jött létre. 1264-re már 32 kolostoruk volt szerte az országban. A ciszterciek legkorábbi rendháza Cikádoron (Tolna megye) épült fel (1142.). Ennek a rendnek a tagjai arra törekedtek, hogy a társadalomtól elvonultan éljenek. Épp ezért választották lakóhelyül az erdők mélyét, a magányos völgyeket. Földjeiket maguk művelték. Zircen, Szentgotthárdon, Egresen, Kercen (Szászföld) és Pásztón voltak nevezetes monostoraik. **Mind a két rend francia alapítású volt. Magyarországi közösségeik szoros kapcsolatot tartottak fenn franciaországi kolostoraikkal, és így hozzájárultak a francia kultúra hazai terjesztéséhez.**

A XIII. század nevezetes szerzetesrendjei, a koldulórendek - a domonkos és a ferences - már elsősorban a városokat választották tevékenységük színteréül. A domonkos életformát a bolognai egyetem magyar származású tanára, Pál honosította meg az országban a XIII. század húszas éveiben. Székesfehérvárott alakult az első kolostoruk. A rend tagjai térítettek a kunok között. **Domonkos volt Julianus barát is, aki a magyarság keleten maradt maradványainál járt (1235.).** Náluk is népszerűbbek voltak a ferencesek. Annyira, hogy a XIV. század elejére már 54 rendházuk volt szerte az országban, míg a domonkosok csak 36 kolostorral rendelkeztek.

Sokakat vonzott a remeteélet. Az ilyen emberek hozták létre a középkor egyetlen magyar alapítású szerzetesrendjét, a pálosrendet. Nevét védőszentjéről, Szent Pálról kapta. Az első közösségek Patacon és a Pilisben jöttek létre a XIII. század első felében. A

szétszórta élő remetéik a század közepén. **Özséb esztergomi kanonok irányítása alatt egyesültek.** A XIV. század elején Gentilis pápai legátus adott szabályzatot a mind népszerűbb szervezetnek. A XIV-XV. században újabb házak jöttek létre, úgyhogy a számuk a középkor végén 63-ra nőtt. Külföldön is ismerték őket. Magyar pálosok alapították Lengyelország híres kolostorát Czestochowaban, ahova évente emberek ezrei zarándokolnak el. A rend központja Budaszentlőrincen működött, ahol Reme-Szent Pál földi maradványait őrizték.

A kor lovagrendjei is helyet találtak nálunk. Sokfelé volt monostora a johannitáknak. A Német Lovagrend 1211 és 1225 között tevékenykedett a Barcaságban. Mivel független államot akartak, II András kiűzte őket.

Magyarországon kevés apáca zárda alakult. A férfi és női kolostorok száma úgy aránylik egymáshoz, mint 20:1. Közülük a XIII. században nevezetes lett a domonkosok nyulakszigeti (Margitsziget) zárdája, ahol IV. Béla leánya, Szent Margit élt. A XIV. században sok főúri leány a ferences apácák (klarisszák) óbudai kolostorában nevelkedett.

Ahogy másutt Európában, nálunk is akadtak nevezetes zarándokhelyek. Sokan keresték fel Váradon Szent László sírját vagy Újlakon (Szerémség) Kapisztrán János nyughelyét. **Sok embert vonzott Bátaszékre a Szent Vér ereklye.** Már kevesebben jutottak el Rómába, Compostellába, Aachenbe, Mariazellbe. A két németországi kegyhelyet gazdagon megajándékozta Nagy Lajos királyunk.

A vallásos élet elmélyítését szolgálták a különböző jámbor társulatok (Oltáriszentség, Mária Társulatok) a városokban. **A szegények és a betegek gondozását szolgálták a városi ispótályok, amelyek egyben egyházi intézmények voltak.**

Az egyház elvben minden társadalmi réteg számára nyitva állt. Elsősorban a képzettség és rátermettség döntötte el, hogy kiből mi lesz. Kétségtelen ugyanakkor, hogy az előkelők gyermekei könnyebben tudtak magasabb rangot elérni, mint a szegény családok fiai.

Egyházi ember műveltség, megfelelő ismeretek nélkül elképzelhetetlen. Nem véletlen tehát, hogy az egyház gondot fordított az iskoláztatásra. **Az alapvető ismereteket a plébániai is-**

kolákban lehetett megszerezni. Nemcsak a városokban, hanem sokfelé a falvakban is találkoztunk iskolamesterekkel. Szélesebb ismereteket kínáltak a kolostori iskolák és a káptalani iskolák. A tananyagot a hét szabad művészet tárgyai képezték. A jövő papnak természetesen filozófiát és teológiát is kellett tanulnia. **A székesegyházi iskolák közül kiemelkedett a XIII. században a veszprémi, ahol még egyházjogot is lehetett tanulni.** 1276-ban azonban Csák Péter hadai feldúlták a várost, és az iskola elpusztult.

Nálunk a koldulórendek tartottak fenn főiskolákat. A domonkosok legfontosabb főiskolája Budán működött. Esztergom, Buda és Várad adott otthont a ferencesek hasonló oktatási intézményeinek.

Királyaink kísérletet tettek arra, hogy a legmagasabb ismereteket nyújtó egyetemek alapítsanak. **Nagy Lajos 1367-ben Pécsen alapított egyetemet. Zsigmond 1389-ben vetette meg az óbudai egyetem alapjait. Az intézmény megszűnt, ezért 1410-ben újra alapította. 1467-ben Pozsonyban létesült egyetem. Sajnos ez az oktatási forma nálunk csak rövid ideig élt.**

A magyar fiatalok külföldön szerezték meg a felsőfokú ismereteket. Párizs, Bologna volt eleinte a kedvelt célpontjuk. A XIV. században azonban már Prágában, Bécsben és Krakóban is működtek egyetemek. A magyarok ettől kezdve elsősorban ezekre a helyekre jártak.

Tudásuk miatt az egyháziak világi ügyek intézésében is szerepet vállaltak. Királyaink szívesen bíztak rájuk diplomáciai feladatokat. De egyháziak dolgoztak a királyi kancelláriában is.

A XIII. század közepéig az olyan pereket, amelyekben ember nem tudott határozni, istenítélettel döntötték el. Ezt az eljárást csak a püspöki és érseki székhelyeken, ill. a nagyobb káptalanoknál lehetett tartani. Az istenítélet legelterjedtebb formája a tüzesvaspróba volt, amikor meghatározott távolságra kellett egy izzó vasdarabot vinni. 3-4 napra a sebesült kezét bepólyálták, majd ezután a sebet megvizsgálták. A gyógyulás mértéke alapján állapították meg, hogy igaza volt-e az illetőnek vagy sem.

Mivel egyházi intézmények értettek az íráshoz, a XII. században mind többen fordultak hozzájuk, hogy ügyeiket velük jegyez-

tessék le. A nagyobb intézmények pecsétjeit az egész országban elfogadták. Így keletkeztek a hiteles helyek, amelyek afféle közjegyzői feladatot láttak el. Nagy Lajos király 1351. évi törvénye a számukat korlátozta. Csak a káptalanok, a nagyobb monostorok folytathattak ilyen tevékenységet. **A hiteles helyek 1874-ig működtek.**

A kor történeti munkáit is papok alkották. Anonymus XIII. század elején, Kézai Simon 1282-1285 között tevékenykedett. A Képes Krónika írói (XIV. század) ugyancsak egyháziak voltak. Nagy Lajos királyunk életrajzát János küllői főesperes írta (XIV. század második fele).

A kor egyházi műveltsége latin nyelvű, de már megjelentek magyar nyelvű alkotások is. A Halotti Beszéd a XII. század végéről való, az Ómagyar Mária-siralom XIII. századi szerző munkája. Tudunk arról, hogy a Biblia egyes részleteit is már átültették magyarra.

Kérdések:

1. Mit tud a magyar egyházi hierarchiáról?
2. Beszéljen a káptalanok szerkezetéről!
3. Melyek voltak az Árpád-kor nevezetes szerzetesrendjei?
4. Mit tud a koldulórendekről és a pálosokról?
5. Milyen világi feladatokat végeztek az egyháziak?

„Sokan szeretik most Jézus mennyei birodalmát, de kevesen hordozzák keresztjét. Sokan vágyódnak a vigasztalás után, de kevesen a szenvedés után. Sok társat talál az asztalához, de keveset a böjtöléshez. Mindannyian szeretnének vele örvezdeni, de kevesen akarnak érte valamit elszenvedni. Sokan követik Jézust egész a kenyértörésig, de kevesen a szenvedés kelyhének kiürítéséig. Sokan tisztelettel veszik körül csodáit, de kevesen követik keresztjének gyalázatát. Sokan szeretik Jézust, míg valami baj nem éri őket. Sokan magasztalják és áldják őt, míg vigasztalásban részesülnek. Ha azonban Jézus elrejtőzik és egy kicsit magukra hagyja őket, akkor vagy zúgolódnak, vagy nagyon kétségbeesnek. Akik azonban Jézust Jézusért szeretik és nem valamilyen vigasztalásért, azok a szív minden háborúságában és szorongásában éppen úgy áldják, mint a legnagyobb vigasztalásban. És ha sohasem akarna nekik vigaszt nyújtani, mégis mindég csak dicsérnék őt és örökké csak hálát akarnának Néki adni.”

(A II. könyv 11. fejezete, Földváry Antal fordítása.)

A humanizmus nemcsak a klasszikus latin szerzőket tekintette örökségének, hanem emellett megteremtette a görög és a héber nyelvű tudományosság alapjait is. „Vissza a forrásokhoz!” („Ad fontes”) - hangzott jelszava, s mivel a teológia forrásai tudvalevőleg nem latinul íródtak, a XV. században egész Európa lázasan kezdte tanulni a bibliai nyelveket. E kutatás széles folyamatából két humanistát ragadjunk ki példaként: Lorenzo Vallát (1405-1457) és Johann Reuchlint (1455-1522). **Valla az újszövetségi szövegkritika úttörője. Elve az volt, hogy a szent szövegeket ugyanolyan módszerekkel lehet vizsgálni, mint az antik szerzők irodalmi műveit.** Ő hívta fel arra a figyelmet, hogy Hieronymus (Jeromos) latin fordítása (a Vulgata) több ponton eltér a görög Újszövetségtől, s a szemében a szöveg hűség már többet nyomott a latban, mint az egyházatyá tekintélye. Ugyancsak ő bizonyította be, hogy Nagy Konstatin adománylevele, mely a pápai állam alapító okiratának számított, nem más, mint négyszáz évvel későbbi hamisítvány.

Lorenzo Vallához hasonló eredményre jutott Reuchlin is egybevetve a Vulgátát a héber

Ószövetséggel. Továbbá ő állította össze az első héber nyelvtant, s ugyancsak ő próbálkozott először a héber betűk nyomtatásával. A humanizmus történetében Reuchlin az első homo trilinguis (a latin, a görög és a héber nyelv tudósa). Mikor Luther Márton fordítani kezdi a Ószövetséget, az ő unokaöccsét veszi maga mellé segítő-társul, a szintén kiváló hebraista Philipp Melanchthont.

E két mozgalom, a devotio moderna és a humanizmus csomópontján találjuk Desiderius Erasmust (Rotterdami Erasmus 1467-1536), a korabeli tudományosság fejedelmét. Az ő személye nemcsak azért tartozik ide, mert Lutherral való vitája révén a reformáció történetének szereplőjévé lett, hanem azért is, mert benne testesül meg a reformáció előtti Európa minden hagyományos reformtörekvése, melyek Luther fellépése után avultnak hatottak, ezért az ő sorsán kiválóan lemérhető, mennyire más volt az, amit a reformáció hozott.

Erasmus eszménye a keresztyén humanizmus volt, mely a dogmatikus vallásossággal szemben inkább bensőséges, külső pompától mentes, és erkölcsi alapon ítél el minden visszaélést (pl. a búcsúcédulákat és az ereklyeimádatot is). A moralista Erasmus maró gúnnyal ostromozott minden hatalmasságot szatíráiban (a legismertebb A balgaság dicsérete), nem kímélve az egyházat sem, melynek maga is felszentelt papja volt. Nemcsak antik görög szerzőkkel foglalkozott, hanem 1516-ban Valla nyomában megjelentette a görög Újszövetség kiadását is, melyben a régi kéziratokra támaszkodva több fontos helyen javított a hagyományos szövegen. E módosítások sokfelé felháborodást keltettek, ám másokat - így Luthert is - inkább felvillanyoztak. Amikor Luther Wartburg várában németre fordítja az Újszövetséget, az erasmusi szöveget veszi alapul. Újszövetsége előszavában Erasmus síkra szállt a nemzeti nyelvű bibliafordítások mellett: felhívását mindenütt tettek követték, a magyar reformátoroknál is élénk visszhangra talált.

Kérdések:

1. Mely szerzetesrendeknél találjuk meg elsősorban a reformáció csíráit?
2. Jellemezd röviden a humanizmust és a devotio moderna mozgalmát!
3. Melyik az a terjedelmesebb mű, mely elsőként hagyta el Gutenberg nyomdáját?

29.

A lutheri reformáció

Luther Márton (1483-1546) bányászcsaládból származott, de szülei mindent megtettek taníttatásáért. Az erfurti egyetemen jogot kezdett tanulni, ám egy halálos ijedelme után (egy viharban közvetlen közelébe csapott le a villám) belépett az ágostonos szerzetesek közé. **Pappá szentelése után Rómába is eljutott, ahol végigzarándokolt minden jelentős búcsújáró helyet, mégsem érezte biztosítva üdvösségét.** 1512-ben nevezték ki a bibliamagyarázat tanárának a frissen alapított wittenbergi egyetemre. A Zsol-tárok könyvét, a Római és a Galata levelet magyarázva jutott reformátori felismerésére, melynek megszületését később „toronyélménynek” nevezte.

Ezt a döntő változást (az evangélium újrafelfedezését) így fogalmazta meg „Jer Krisztus népe nagy vígan” kezdetű énekében (Református Énekeskönyv 298. 2-4.):

„A Sátán tett rám rabigát És már halálba vesztet, A bűn gyötört éj- s napon át, Mert benne gyökereztem. Mind jobban elsüllyedtem én,

Nem volt számomra már remény, Megült a bűnnek átka.

Nem használt, sőt káromra lett, Ha bármi jót is tettem, Mert az égi ítéletet Önkényből megvetettem. Mégis kínozott a félelem, Hogy csak a halál van velem És a poklokra hullok.

Ám az örök szent irgalom Nagy ínségem megszánta És könyörülve ily bajon Megenyhíteni kívánta. Mint jó Atya, szívébe vett, Nem játék volt, amit megtett, Legfőbb kincsével, értem.”

Ez a felismerés állt a háttérben annak az eseménynek, melyhez általában a reformáció kezdetét szoktuk kapcsolni: a 95 tétel közrebo-csátásának (1517. október 31.).

A tételek megfogalmazására Luthert a búcsúcédulákkal való visszaélés indította. Egy Johann Tetzel nevű domonkosrendi szerzetes (1465-1519) óriási sikerrel árulta a „bűnbocsánatot” Németországban. Wittenbergben mindenszentek napján nagy tömeg szokott összegyűlni, hogy megtekintse (ugyancsak vezeklésképpen) a választófejedelem messze földön híres ereklyegyűjteményét. Ennek a napnak az előestéjén tette közzé Luther (a hagyomány szerint a vártemplom kapujára szögezve) 95 tételét, mellyel vitára hív föl a búcsú kérdéséről. **A tételek nemcsak a bűnbánat akkori gyakorlatát bírálják, hanem annak teológiai háttérét is támadják, leszögezve, hogy „az egyház igazi kincse az Isten kegyelmének és dicsőségének leg-szentebb evangéliuma.”** Az ártatlan tudományos vitának induló ügy, mivel nyilvánvaló visszaélésekre irányította a figyelmet, a sokadalomban óriási feltűnést keltett, napokon belül már nyomtatásban terjesztették a tételeket, aláásva ezzel Tetzel üzleti kilátásait.

A következő három év disputái során válik Luther tekintélytisztelő szerzetesből a fölfedezett igazság következetes harcosává és a szentszék ellenfelévé. Mikor Cajetan bíboros Augsburgban kihallgatja (1518), még a zsinatok végzéseire hivatkozik, de a Johann Eckkel folytatott lipcei hitvitán (1519) már ezeket sem tekinti tévedhetetlennek: egyedül a Szentírásra hagyatkozik. Röpiratai (A jó cselekedetekről; A német nemzet keresztyén nemességéhez; Az egyház babiloni fogságáról; A keresztyén ember szabadságáról) számtalan követőt szereznek neki, s ami a legfontosabb, mel-

Lucas Cranach: Luther (festmény)

lé állítják Bölcs Frigyes szász választófejedelmet (1486-1525). A tételek visszavonását követelő pápai bullát nyilvánosan elégető Luther magára vonja a kiközösítést, melyet a wormsi birodalmi gyűlés 1521-ben a birodalmi átokkal is megerősít: **ami annyit tesz, hogy Luthert vagy védelmezőit bárki, bárhol büntetlenül megölheti (wormsi ediktum).** A wormsi gyűlés óta V. Károly császár (1519-1556) is a reformátor engesztelhetetlen ellenfelének számít, de a tartományurak és a birodalmi városok sorban hozzápártolnak.

Az átokkal sújtott Luthert Bölcs Frigyes Wartburg várába menekítette, ahol Luther kényszerű tartózkodása alatt elkészítette az Újszövetség német fordítását, amely 1522-ben jelent meg (a német teljes Biblia ezt majd 12 év múlva követi). E munkájával Luther nemcsak a német irodalmi nyelv megteremtésében tett hatalmas lépést, hanem **megnyitotta a nemzeti nyelvű, reformátori szellemű bibliafordítások sorát is.** A reformátori szellemű fordítás azt is jelenti, hogy már nem a Vulgátát, hanem az eredeti szöveget veszi alapul. A wartburgi

biztonságot Luther csak annak hírére hagyta ott, hogy Wittenbergben törvényeskedő „próféták” dúlják föl az egyházi életet. Hazatérve prédikációival lecsillapította a zavargásokat, s többé már nem távozott el tartósan a városból.

A német reformáció történetének következő fontos állomása az **1525-ös év, az elhatárolódások éve.** Erasmus iratára (A szabad akaratról) Luther ellenirattal válaszol (A szolga akaratáról), ezzel szakít a vele rokonszenvező, ám a régi egyházhoz kötődő humanizmussal, annak emberközpontú világképével, az ellentéteket összebékítő törekvéseivel. A másik oldalon - még keserűbb - elhatárolódást a német parasztháború hoz. Luther határozottan elutasítja a parasztok 12 pontját, akik az evangéliumból kovácsolnak maguknak politikai programot, önkényesen magyarázzák a Szentírást, és mindezt Lutherre hivatkozva teszik. A véres felkelés és a még véresebb megtorlás megerősíti a reformátort abban, hogy a szabadság semmivé, vagy még keserűbb szolgálattá lesz szeretet, Isten iránti engedelmesség és önkéntes szolgálat nélkül.

Worms után V. Károly kilenc évre elhagyta Németországot, s teljesen lekötötték a franciákkal és a pápával vívott háborúk. Az ediktumot ki-ki saját lelkiismerete szerint igyekezett (vagy nem) végrehajtani, a katolikus fejedelmek üldözték tartományaikban a lutheránusokat, míg az evangélikus tartományurak védelmi szövetségbe tömörültek. Az 1526-os speyeri birodalmi gyűlésen a két párt egyenlő erővel vonult föl; s ez, valamint a török fenyegetése (Mohács!) elősegítette a kompromisszumos megoldást. Abban állapodtak meg, hogy egyelőre (az összehívandó zsinatig) **minden fejedelem a maga területén**

Kép a német parasztháborúból: a Sváb Szövetség urainak meghódolása

illetékes az egyházi ügyekben, ami a reformáció szempontjából kétélű fegyver volt ugyan, de ezen területi elv alapján kezdődhetett meg a tartományi egyházak szervezése. Az ekkor kialakult struktúra Németországban évszázadokig fennállt. **Luther ugyan mindig az egyházi és a világi hatalom szétválasztásának szükségességét hirdette, de elfogadta, hogy a helyzet kényszere folytán a tartományúr álljon az egyházak élén, s maga is tevékenyen részt vett az egyházlátogatásokban.**

Az 1529-es speyeri birodalmi gyűlés idejére az erőviszonyok lényegesen megváltoztak: a császár minden fronton győzött (Bécs!). A többségben lévő katolikus párt ezért megerősítette a wormsi ediktumot, amire az evangélikusok tiltakozásul (egyebet nem tehettek) kivonultak az ülésről. Erről a protestálásról nevezték őket ezután protestánsoknak. Mindkét párt izgalommal várta a császár hazatérését, hogy ő tegyen pontot a vita végére.

A protestánsok szorongatott helyzete arra indította Hesseni Fülöp fejedelmet, hogy békét teremtsen a reformáció svájci és wittenbergi ága, Zwingli és Luther között. A teológiai ellentétet a marburgi kollokviumon (1529. októbere) kellett volna a vitás feleknek megszüntetniük, ám az összefogás kísérlete az úrvacsora értelmezésének kérdésen (miként van jelen Krisztus?) zátonyra futott. Ez a szakítás utóbb véglegesnek, s kis híján végzetesnek bizonyult, mert lehetetlenné vált a protestáns erők egységes fellépése.

A császár csak 1530-ban találkozott újra rendekkel. Az Augsburgba (Ágosta) összehívott birodalmi gyűlésen végre hozzájárult ahhoz, hogy az evangélikusok fölolvassák hitvallásukat. Ezt - mivel Luther az átok miatt nem lehetett jelen - Philipp Melanchthon fogalmazta meg (Ágostai Hitvallás), és 5 fejedelem, valamint 2 város (Nürnberg és Reutlingen) írta alá. Bár a szöveg a megegyezés reményében, a közledést szem előtt tartva fogalmazódott, az akkori helyzetben mégis hitvalló bátorság kellett annak nyílt vállalásához. **A császár végül nem a Hitvallást, hanem annak katolikus Cáfolatát fogadta el, és a gyűlés megújította a wormsi ediktumot (ám annak végrehajtására a remélt zsinatig haladékot engedélyezett).** A protestánsok által a következő évben létrehozott

Melanchthon (Lucas Cranach festménye)

Schmalkaldeni Szövetség alapiratául az Ágostai Hitvallást fogadta el, ezóta nevezik magukat a lutheri reformációt követő egyházak ágostai hitvallású evangélikusoknak.

Kérdések:

1. Mit jelent a „a választófejedelem” cím?
2. Mennyiben készítették elő az előreformátorok Luther föllépését, milyen közös elemeket találhatunk tanításukban?
3. Hogyan hatott a külpolitikai helyzet alakulása a német reformáció sorsára (vö. pl. a két speyeri birodalmi gyűlést)?
4. Hogyan tükröződik az egyház kincséről szóló tanítás Luther idézett énekében?

30.

Ulrich Zwingli és a német-svájci reformáció

A XV. és XVI. század fordulóján Svájc németajkú kantonjai államszövetséget hoztak létre (Eidgenossenschaft). Ez a politikai képződmény a sváb háborúban (1499.) elszakadt a Német-Római Birodalomtól s kicsiny, de erős állammá szilárdult. Nemcsak önálló tudott maradni a körülötte lévő nagyhatalmakkal (Német-Római Birodalom, Franciaország, Pápai Állam) szemben, de jó pénzért még zsoldosokat is küldött azoknak.

A Svájci Államszövetség egyik legfontosabb kantona Zürich volt a maga hatvanezer lakosával, abból ötezren laktak a városban. A várost a Nagytanács vezette, élén a polgármesterrel. A város lakói nagyrészen iparosok voltak, akik különféle céhekbe tömörültek. A háború és a béke, valamint újabb kantonok csatlakozása kérdésében a Nagytanács az egész város, sőt a vidék lakossága (a szabad parasztok) véleményét is kikérte.

Zürich a reformáció előtt egyházilag a konstanzi püspökséghez tartozott. Két, híres temploma a Grossmünster és a Fraumünster

Zwingli temploma (Grossmünster) Zürichben (festmény)

mellett több kisebb temploma és kolostora volt. A késői középkor számtalan intézményt (alapítványokat, zárandoklatokat), zene- és képzőművészeti alkotásokat hozott itt létre, sőt, megjelent a nemzeti nyelvű vallásos irodalom is. A városi tanács már a reformáció előtt kezdett befolyást gyakorolni az egyházi ügyekre. Kialakult a városi egyházkormányzat, mely a papságot jogi kérdésekben a városi bíróság alá rendelte és korlátozta a klérus befolyását. Ugyanakkor természetesen segítettek is az egyház életét. Zürichben indult el, Zwingli munkássága következtében a svájci-német reformáció.

Zwingli Ulrich (Huldrych) észak-kelet Svájc Wildhaus nevű községében született 1484 január 1-jén jómódú, szabad paraszti családból. Apja bíró volt. Szép faházuk ma is áll és megtekinthető. Itt tanult meg a gyermek Zwingli énekelni, olvasni és itt formálódott elmélyült közösségi lényé. Szűkebb hazájából hozta a természet szeretetét, a közügyek iránti érdeklődését és munkabírást.

Zwingli szülőháza (Kovácsné Pázmándi Ágnes felvétele)

Nagybátyja, aki pap volt, Baselbe majd Bernbe küldte latin iskolába. Amikor itt a dominikánusok, szép hangja miatt a 13 éves fiút meg akarták nyerni a szerzet kórusa számára, apja és nagybátyja Bécsbe küldték tanulni (1498.), ahol egészen fiatalon beiratkozott az egyetemre, amit Baselben fejezett be. 1506-ban magisteri fokozatot szerzett, majd teológiai tanulmányokat folytatott. Megismerkedett a skolasztikán kívül a humanista műveltséggel és az egyházi reformok iránti törekvésekkel.

Tíz éven át (1506-1516.) Glarusban lelkesz. Papi szolgálatait maradéktalanul ellátja, latin iskolát alapít és elkíséri a glarusi zsoldosokat tábori papként több itáliai hadjáratba (1512-15 kö-

zött). Ezért évjáradékot kap a pápától. Felkeresi Baselben a humanista tudóst, Erasmust és hatására a középkori teológiától a Biblia és az egyházatyák felé fordul. Glarusi évei végén vált reformátorrá, amikor „Krisztust minden jónak forrásaként, a lélek üdve, vigasztalása és kincse”-ként ismerte meg. Ezután Einsiedelben lesz pap (1516-18.). A város híres búcsújáróhely, ugyanakkor humanista művelődési központ. Kérésére az illetékes püspök megtiltja, hogy egy búcsúcédula-árus a városban működjék. Ugyanitt történik a pápai kegydíjról való lemondása és fellépés az ellen, hogy a svájci férfiak idegen országokban legyenek zsoldoskatonák. Ehelyett ott-hon kíván nekik munkát szerezni.

Zürichi papsága 1519-ben kezdődik és haláláig tart. Először azzal tűnik ki, hogy prédikációiban nem az előírt válogatás szerint, hanem folytatólagosan magyarázza a Bibliát. A híres Grossmünsterben evangéliumi szellemben végzi az igehirdetést és a tanítást a hozzátartozó iskolában. Luther iratait tanulmányozza, ezek, együtt a németországi reformátor bátor fel-

Zwingli temploma, a Grossmünster Zürichben

Ulrich (Huldrych) Zwingli

lépésével, nagy hatással vannak rá. Pestisből történő gyógyulását a Gondviselés csodájának tekintik s ez még odaadóbb szolgálatra kötelezi Istent. **Kiadja a böjttel, zsoldos katonasággal papi nőtlenséggel (cölibátus), szentek tiszteletével és a Szentírás tekintélyével kapcsolatos prédikációit s ekkor válik akarva - nem akarva reformátorrá.** Az 1522-23-as években, az ún. „böjt-vita” idején azok mellé a nyomdászok mellé állt, akik egy sürgős munka elvégzése idején nem tartották meg a böjti előírásokat. Érveit teológiai gondolatai keretébe foglalta és 67 tételben adta ki. Példaként ebből hármat idézünk: **Krisztus egyetlen főpap és közbenjáró (17. tétel); A mise nem áldozatbemutató, hanem emlékezés és zálog Istent kegyelméről (18. tétel); Nincs tisztító tűz (purgatórium) a Szentírás szerint (56. tétel).**

Főműve a „Kommentár a hamis és az igaz vallásról” 1525-ben jelent meg. Több hitvitában győztesnek nyilvánítják, **megreformálja az istentiszteletet, bevezeti a német nyelvű prédikációt, eltávolíttatja a templomokból a képeket és a szobrokat, a miseáldozat helyett beveti a két „szín” alatt (kenyér és bor) az úrvacsorát, melyet nem díszes oltárról, hanem fe-**

hér terítővel borított úrasztaláról vesz a gyülekezet. A városi Nagytanács az ő hatására a reformáció ügye mellé áll és szövetséget köt ez ügyben Basellel és Bernnel. Könyveiben, röpirataiban a közvetlen egyházi tanításon kívül szociáletikával, neveléssel politikával is foglalkozik, mert eszméje a „theokrácia” (Isten uralma), melyen a polgári-városi demokrácia és a megreformált egyház együttműködését értette úgy, hogy a **lelkipásztorok tanácsadói, de nem felettesei a politikai hatóságoknak.** Nevéhez fűződik a Zürichi Teológiai Főiskola (Karolineum) megalapítása, amely a mai zürichi egyetem őse, valamint a teljes Szentírás népnyelvre fordítása.

Zwingli „kétfrontos” küzdelmet vívott. A középkori egyházi berendezéssel szembeni hatékony fellépésén túl **szembefordult az anabaptistákkal és élete végén Lutherrel is.** Vele 1529-ben a híres „marburgi kollokviumon” (tárgyaláson) találkozott. A hitvitán azonban nem

született megegyezés, sőt a nézetek inkább megmerevedtek. Luther nem tudta elfogadni azt, hogy **Zwingli tagadta Krisztus testi jelenlétét az úrvacsorában és a hangsúlyt nem a kenyér és bor látható „jegyeire”, hanem Krisztusnak azokkal kapcsolatos ígéreteire (bűnbocsánat, üdvösség) tette.**

1531. október 11-én a kappeli ütközetben halt meg Zwingli, aki városa lelkészeként elkísérte a katonákat a reformációt el nem fogadó „őskantonok” (Uri, Zug, Schwyz) elleni harcba. Utolsó szavai ezek voltak: „*A testet megölhetitek, de a lelket nem.*” **Az általa elkezdett zürichi reformációt utódja Heinrich Bullinger (1504-1575.) fejezte be és szilárdította meg úgy, hogy hatása messzire, még a Kárpát-medence magyarságára is kisugárzott. Az ő munkája volt a II. Helvét Hitvallás, amelyet 1566-ban fogadtak el a német és francia ajkú svájci reformátusok s csakhamar a világ reformátusságának egyik legfontosabb alapirátává vált.**

A német-svájci reformáció megerősödése és hatásai

A grossmünsteri káptalant még Zwingli életében (1523.) teológiai iskolává alakították, ahol elsősorban a bibliai nyelveket (héber, görög) oktatták, elvégezték a teljes Biblia németre fordítását (Zürichi Biblia 1523.) és magyarázatát. E teológiai iskola vált világszerte a református teológiák ősvé. Ugyanakkor a világi oktatás színvonalát is emelték, előbb a humán tudományok (nyelvek, retorika, irodalom, jog), majd a reáliák (természettan, gyógyászat) terén. A kétféle főiskolai típus később a mai egyetemé fejlődött. **Az egyházszervezet a püspöki vezetésből zsinati rendszerűvé lett, a városi tanács irányításával. A zsinat tiszte volt a prédikátorok vizsgáztatása, választása és beiktatása, életük és munkájuk felügyelete. A zsinat tagjai a zürichi és környékbeli lelkészek és a városi tanács erre választott tagjai (tehát a lelkészi és a polgári elem).** Az 1528-ban megalakult zsinat a mai napig évente kétszer ülésezik.

Zwingli szerette volna megszüntetni a jobbagyság intézményét és az egyháznak fizetett tizedet, de ez csak részben, enyhítések formájában sikerült neki. **Az egyházi adót a városi tanács-**

nak kellett befizetni, az viszont gondoskodott a vallási életet szolgáló kiadások fedezéséről és széleskörű szegénygondozást végzett. Házassági ügyekben többé már nem az egyházi, hanem a város házasságjogi bírósága ítélkezett, ennek azonban lelkészi tagjai is voltak.

A zürichi reformációt 1528-ban Bernben is bevezették. Az ezt megelőző dispután (hitvitán) mintegy 450 lelkész, tanácsnok és tudós vett részt. Innen kezdve a zwingliánus reformáció a legtöbb németajkú svájci kantonban (az említett őskantonokat kivéve) elterjedt. A kezdeti összecsapások után a római katolikus és a református kantonok már 1536-ban békét kötöttek, megegyeztek abban, hogy az alattvalók mindenütt az uralkodók vallását követik („akié a föld, azé a vallás”), a külpolitikában pedig a paritás (részarányosság) elve alapján mind a római katolikus, mind a protestáns országokkal együttműködnek. Ebből a részaránytartásból fejlődött ki később az ismert svájci semlegesség.

A zwingliánus reformáció a kálvinival egyezően figyelembe vette a földművelés és a kézműipar mellett a kereskedelem fontosságát, azt szabályozta és segítette. Szabadságot adott a tudományos kutatásnak. Szorgalmazta az egyén közéleti felelősségvállalását és szociális elkötelezettségét.

Kérdések:

1. *Hogyan függött össze a város és az egyház története Zürichben a reformáció idején?*
2. *Milyen hatásokra vált reformátorra Zwingli?*
3. *Milyen politikai és kulturális hatásai voltak a reformációnak Svájcban és annak határain túl?*

31.

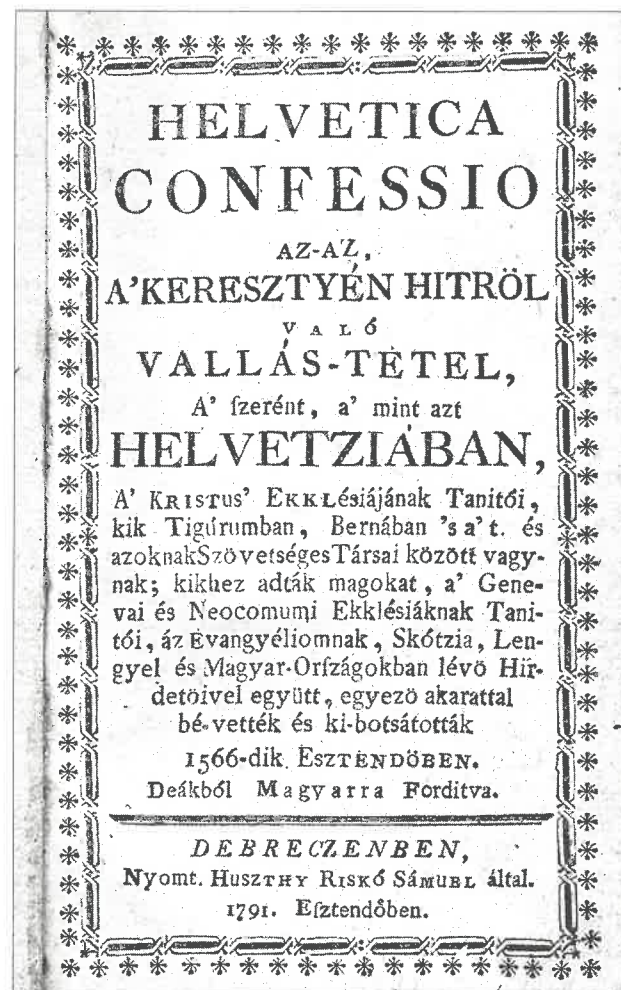
Kálvin János és a genfi reformáció

Genf, Kálvin fellépése előtt

Genf városa a XVI. század elején politikailag a Savoyai Nagyhercegséghez tartozott, kulturális tekintetben pedig a Franciaországból érkezett hatásoknak volt kitéve.

Franciaországban, ahol a központi államhatalom jobban kifejlődött ez időben, mint a fejedelemségekre tagolt Németországban, a reformáció eszméit részben a humanisták, részben Luther iratai tették ismertté. Nem kis szerepe volt mindebben Faber Stapulensis humanista előreformátor munkásságának, aki már Luther fellépése előtt (!), 1512-ben evangéliumi szelvényben magyarázta Pál apostol leveleit és később Kálvinra is nagy hatást gyakorolt. **Francia földön korán kialakultak a titkos egyházi összejövetelek, házi gyülekezetek a reformáció jegyében.** A megújított hit követőit hugenotáknak nevezték. A szó pontos jelentése bizonytalan, talán a svájci eidgenosse (szövetséges) elnevezésből eredt. **I. Ferenc király (1515-47.) eleinte megtűrte őket, később azonban az ún. „plakátharc” (1534.) után, melynek során a királyt kigúnyolták, kiadták a Fontainebleau-i Ediktumnak nevezett eretnek-ellenes törvényt és véres üldözés kezdődött (börtön, kivégzés pallossal és máglyán) ellenük. A hugenották titkos párizsi összejövetelükön (zsinat) 1559-ben fogadták el - kálvini hatásra - a Confessio Gallicana-t hitvallásként.**

Ami Genfet illeti, a város és környéke a Savoyai-házból kikerülő püspökökhöz tartozott. 1526-ban azonban a genfiiek szövetséget kötöttek Bernnel és Freiburggal s a szövetséges városok hadserege legyőzte a savoyai herceget, amikor az Genf ellen vonult s arra kötelezték, hogy többet ne jöjjön erre a terület-

A Második Helvét Hitvallás egy 1791-ben, Debrecenben kiadott példányának címlapja

re. Így mind politikailag, mind egyházszervezetileg függetlenekké váltak a genfiék.

Már 1521-ben alakultak Genfben humanista körök, a tudós Rotterdami Erasmus (1465-1536.) hatására. Több templomban már 1530-tól reformatori újításokat vezettek be. Nem-sokára a püspök elhagyja és exkommunikálja (a római egyházból kiközösíti) a várost. Guillaume Farel (1489-1556.) lelkész és társai munkája nyomán növekszik a reformáció híveinek száma. 1536-ban a reformáció győzedelmeskedik és megérkezik a városba az ifjú új munkatárs: Jean Calvin.

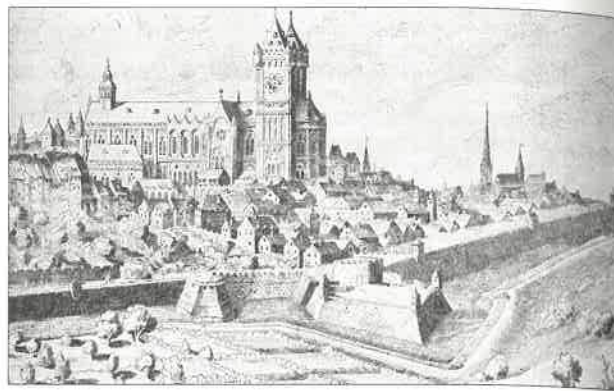
Kálvin élete és munkássága

Kálvin 1509. július 10-én született Noyonban, kb. 100 km-re északi irányban Párizstól, Picardiában. Apja a káptalan ügyésze volt, a gyermek Kálvin plébániai ösztöndíjjal tanult. Párizsban, Orleansban volt joghallgató s megismerkedett a humanizmus eszméivel, de a bibliai nyelvekkel is. 23 éves korában kiadta Seneca: „De clementia” c. művét, mely az uralkodóknak a méltányosságot ajánlotta a kegyetlenség helyett alattvalóikkal szemben. Ezzel valószínűleg a hugenották üldözésével szemben foglalt állást - egyenlőre még csak áttételesen és rejtetten. 1533-ban azonban, a Biblia és az egyházi atyák tanulmányozása következtében bekövetkezett megtérése, melyről így ír:

„Nagyon bele voltam merülve a pápaság babonáiba úgy, hogy nem volt könnyű kiragadni engem ebből ... Ezért az Isten belőlem hirtelen megtéréssel fogékony tanulót formált.”

(A Zsoltárok könyvéhez írt kommentárja előszavából.)

Részt vesz a párizsi egyetem ifjúságának evangéliumi összejövetelein, sőt maga is tart bibliaórákat. Amikor barátját, Nicolas Cop-ot az egyetem rektorának választják, Kálvin írja meg a székfoglaló beszédét, a reformáció szellemében. A felolvasás alkalmával azonban botrány tör ki és Kálvinnak menekülnie kell. Három év (1533-36.) bujdosás következik, ennek során egyebek közt Navarrai Margit, a király evangéliumi hitű nővére udvarában tartózkodik. A francia reformáció neves alakjai figyelnek fel rá. **Baselben megírja és kiadja főműve: A keresztyén vallás rendszere (Institutio Religionis**

A genfi Szent-Péter katedrális (Kálvin temploma)

Christianae) első változatát (1536.), mely egyszerre ismertté teszi nevét a reformáció híveinek táborában. Így, amikor Genfen átutazik, a már idős Farel Vilmos nagynehezen rá tudja venni, hogy vállalja a városban előbb a lektori, majd a prédikatori tisztelet.

Első genfi tartózkodása csupán két évig (1536-38.) tartott. Bár eredetileg csak íróként akarta szolgálni az egyház megújításának ügyét - nem is volt felszentelt lelkész -, most mégis nagy eréllyel fogott munkához. **Hitvallást ír (erre esküt kellett tennie a genfi polgároknak), egyházfegyelmi szabályokat dolgoz ki, hitvitákat folytat ellenfeleivel.** Felismeri, hogy a jómódú genfi polgárok főleg azért fogadták el a reformációt, hogy így megszabaduljanak a savoyai herceg és püspök uralmától, de messze vannak még attól, hogy életüket is a reformáció szelemében alakítsák át. **Nem hajlandó a kompromisszumokra, s amikor kényszeríteni akarják, hogy az úrvacsorát ne evangéliumi módon ünnepelje a gyülekezet, akkor ellenáll, vállalva a befolyásos polgárok haragját. Meg akarják ölni. Utolsó percben sikerül elmenekülnie a városból.**

Strassburgba menekül, ahol 3 évig (1538-41.) működik a francia menekültek lelkészeként. Ezalatt a Zsoltárok könyvéhez és a Római levélhez ír magyarázatot. Megjelenteti franciául is latinul írt főművét, tanácsadóként részt vesz a németországi római katolikus-protestáns teológiai vitákon és családot alapít. Felesége: Idelette de Bure.

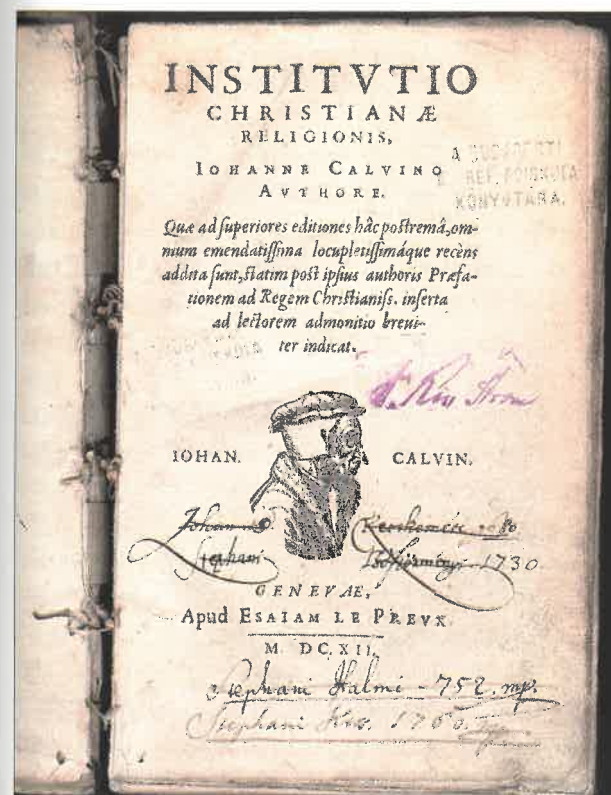
Közben a genfieket Sadoletus bíboros levélben próbálja visszahódítani a római egyháznak. A város érzi, hogy olyan valaki tudna válaszolni a bíboros levelére, mint amilyen az általuk elűzött Kálvin volt. **Követséget küldenek tehát**

hozzá Strassburgba és visszahívják, elfogadva feltételeit. Visszatér s megkezdődik második genfi munkássága (1541-64.), mely haláláig tart.

Visszatérése első évében megvalósítja az egyháztanács (consistoire, konzisztórium) intézményét, mely 12 választott presbiterből és a lelkészekből állt. Talán az őskeresztyénség óta ez volt az első egyházi testület, mely nem a püspökök s nem a klérus fennhatósága alatt állt! A genfi konzisztórium a presbiter-zsinati református egyházalkotmány modelljévé vált szerte a világon.

Megírja az egyházi törvénykönyvet, liturgiát, a híres Genfi Kátét. Főművét, az **Institutiót**, egyre inkább bővítve adja ki (1536, 1539, 1543, 1559.), míg négy, hatalmas könyvvé terebélyesedik. A művelt világ csaknem minden nyelvén megjelent, **magyarra Szenci Molnár Albert fordította le 1624-ben.**

Közben elszánt küzdelmei voltak különféle ellenfelekkel, akik ellen keményen fellépett. A város kapitányát pl. száműzetésbe kényszerítette, több tekintélyes polgárral együtt, mert a szigorú életmód bevezetése ellen lázadoztak. Ugyanakkor menedéket talált Genfben a hazájukból elűldözött hugenották és más nemzetbeli

Kálvin Institutiója 1612-es kiadásának címlapja

Kálvin (festmény)

reformátusok sokasága. **Az eleve elrendelésről vallott felfogása mellett legtöbb ellenséget szigorú egyházfegyelmi elvei és gyakorlata szerzte Kálvinnak.** Amikor Miguel Serveto spanyol orvos, a kisvérkör felfedezője, aki a Szentháromságot tagadta - ezirányú könyvei miatt a viennei püspök törvényszéke halálra ítélte, de sikerült elmenekülnie - Kálvin figyelmeztetése ellenére Genfbe jött, a genfi tanács, több reformatori központ (Wittenberg, Bern) véleményét kikérve, máglyára küldte őt. **Bár sem Serveto elfogatását nem Kálvin rendelte el, sem halálos ítéletét nem ő hozta, mindezzel ő is egyetértett.** Tanításának késői követői ezzel a magatartásával nem értettek egyet s engesztelő emléktáblát helyeztek el Serveto síremlékénél.

Amikor 1555-ben a városi tanácsban Kálvin párthívei győztek, a reformátor elismertette a városi hatóságokkal a konzisztórium függetlenségét. Kálvin döntő szerephez jutott mind a város, mind az egyház vezetésében. Hatására a „könnyelmű Genf” puritán, fegyelmezett és kitűnően szervezett, erős várossá, a reformáció egyik központjává lett.

Kálvin az egyetemes egyháztörténelem legtöbbet alkotó Szentírás-magyarázóinak közé tartozott. Csaknem az egész Bibliát végig magya-

A reformáció genfi emlékművén Farel, Kálvin, Bèze és Knox alakja

rázta tudományos kommentárjaiban és igehirdetése során. Vasárnaponként folytatólagosan vette sorra a Szentírást. Amikor 3 évi száműzetés után visszatért Genfbe, első prédikációját így kezdte:

„A múltkor ott hagytuk abba, hogy ...” s folytatta 3 évvel azelőtti igehirdetését!

Fáradhatatlan volt pásztori (lelkigondozói) munkájában. A beteget, haldoklót rendszeresen látogatta, levelezésben állt hitük miatt bebörtönzött férfiakkal és nőkkel, akiket bátorított és vigasztalt. Pl. így: „*Az Istennek minden gyermeke imádkozik Önért... Bármi történik is, mi reméljük, hogy az Úr fogságukat jóra fordítja ...*”

A reformáció ügyében fél Európával folytatott levelezést. Igen jó szervező volt. **Fontos tette volt a Consensus Tigurinus (Zürichi Egyetértés, 1549.) című hitvallás, amit Heinrich Bullingerrel, Zwingli zürichi utódjával együtt alkottak.** Ez az irat ugyanis a német és a francia ajkú Svájc reformátorainak egyessége volt. A Genfi Akadémia, melyet 1559-ben alakított ki

egy alsóbbfokú iskolából, már az első évben 900 ifjút fogadott s később Svájcban kívül a szomszédos és távoli országoknak képzett kiváló lelkipásztorokat.

Kálvin egész életében küzdött gyenge testalkatával, betegségekkel. Csak hivatástudata és akaratereje tette képessé, hogy törekeny szervezete ellenére ilyen sokat dolgozzon. 1564 május 27-én halt meg. Előzőleg a presbitérium és a városi tanács elé vitette magát betegágyán, együtt úrvacsorázott velük, bocsánatot kért tőlük, ha valamiben vétkezett volna ellenük és ő is mindenkinek megbocsátott. Halála után munkáját utóda, Theodore Bèze (1519-1605.) folytatta.

Tanítása és hatása

Ha Luther adta a reformációnak a vallásos élmény közvetlenségét, úgy Kálvin érdeke volt a reformáció tanításának rendszerbe foglalása és védelme. A teljes Szentírást tartotta a keresztyén hit alapjának. **A teológia lényegét Isten szuverenitása (korlátlan teljhatalma) és dicsősége hirdetésében látta.** Az egyháznak küzdenie kell azért, hogy a világban Isten akaratát érvényesüljön (theokrácia). **Lutherrel együtt vállalta a kegyelemből hit által történő megigazulást, a hangsúlyt azonban az isteni eleve elrendelő (predestinációs) kegyelemre tette, amelyre feleletként a keresztyén ember hálából egész életét Istennek szenteli és az ő dicsőségére igyekszik élni. Úrvacsoratanában összekötötte Luther és Zwingli eltérő felfogását: Krisztus valóságosan jelen van az úrvacsorában, de nem materiálisan, hanem Lelke által, hatásában. Az egyházi élet szervezésében megvalósította a gyülekezet önállóságát a világi hatóságokkal szemben és a feladatoknak megfelelően négy egyházi tisztséget vezetett be (lelkipásztor-presbiteri, tanítói, egyházfegyelmi és diakóniai).**

Hatása az akkori egész Európára, sőt Dél-Amerikára is kiterjedt. Legerősebben Franciaország, Skócia és Hollandia reformációjára tudott hatni, az előbbi helyen a szenvedésben kitartó, erős kisebbségi, az utóbbi helyeken pedig államegyházzá váló többségi református egyházak születtek. Kálvin hatása a magyar nemzetre felbecsülhetetlen értékű: lelki, tudományos és egyházszervezési tekintetben egyaránt.

Kérdések:

1. *Mi volt a közös és mi volt az eltérő Wittenberg, Zürich és Genf reformációjában?*
2. *Mi volt hatással a genfi reformáció szigorúságára: Kálvin egyénisége vagy elvégzendő feladatok természete?*
3. *Milyen magyar városokban és falvakban találkozott Kálvinról elnevezett intézményekkel, terekkel és utcákkal?*
4. *Milyen tulajdonságok jellemzik a közvélemény szerint a „kálvinistákat”?*

32.

A reformáció mellékirányzatai

Az anglikanizmus

Az angol reformációt a XV. században virágzó humanizmus készítette elő. Ennek hatásaként indult meg a görög nyelv tanulmányozása a fontosabb angol egyetemeken. **A legnevesebb humanista, Rotterdami Erasmus mellett itt élt William Tindale (1484-1534.) aki ugyancsak komoly műveltségű tudós, aki elkészítette a Szentírást első teljes angol nyelvű változatát.** Ez a fordítás vált az itteni reformáció alapiratává

A műveltségi tényező mellett a döntő impulzust a politikai változások adták meg. 1485-

ben Anglia trónjára a Tudor család került, s ezzel együtt az addigi oligarchia helyére erős központosított monarchia került. Az uralkodói család egyik leszármazottja, a drámairodalomból jól ismert VIII. Henrik (1509-1547.) idején következett be az angol katolikus egyház elszakadása Rómától. Ezt ő indította el, ám célja nem az egyház megújítása volt, hanem inkább a fölötté gyakorolt hatalom megszerzése. Személyes érdek vezette a királyt a szkizma elindításában.

Első felesége eredetileg bátyjának volt a felesége. VIII. Henrik viszont házasságot kötött vele, hogy ne szakadjon meg a kapcsolata a hatalmas spanyol uralkodói házzal. Tette ezt annak ellenére, hogy az egyházi törvények tiltották az ilyen házasságot és a pápa külön beleegyezésétől tették függővé. A római egyházfő jóváhagyását, megkapta és már 18 évet élt együtt bátyja volt feleségével, amikor a házasság felbontását szerette volna megszerezni a pápától. Feleségül szerette volna venni ugyanis a királynő egyik udvarhölgyét, Boleyn Annát. A házasságot a pápa azért nem sietett felbontani, mert a királynő az akkori Európa leghatalmasabb királyának, a spanyol I. Károlynak (császárként V. Károly) volt a nagynénje.

Évekig elhúzódtak a tárgyalások s amikor VIII. Henrik látta, hogy semmi reménye nincsen e téren, 1532-ben már nem fizeti a pápai illetéket VII. Kelemen pápának, majd 1533-ban illetéktelennek mondja ki a pápát házassági és örökösödési ügyekben s elválíkt feleségétől. Magát 1534-ben az egyház fejének nyilvánította, amit elismert az angol papság is és a parlament nemsokára megalkotta a király egyház fölötti uralmának törvénykönyvét („Act of Supremacy”). Ez a szakítást azonban nem lehet reformációként emlegetni.

Az egyház megújítását Angliában Cranmer Tamás (1489-1556.), Erasmus tanítványa kezdte el. Mint érsek megszerezte a trónörökös, VIII. Henrik harmadik házasságából származó fia, VI. Edward (1547-53.) támogatását hogy az egyház mélyebbre ható reformját elvégezhesse. Az új király rendeletben mondotta ki a templomi képek eltávolítását, a két szín alatti úrvacsorát, a papi nőtlenség eltörlését.

Kálvin János levelei is hozzájárultak a reformációhoz. (1548-ban írt először Angliá-

A reformáció tanainak elterjedése Magyarországon 1541-ig

Feszültségekkel terhes kor volt a XVI. század első fele Magyarországon. A főnemesi párt és a köznemesség kemény harcai közepette gyenge királyi hatalom és a végzetesnek bizonyuló oszmán veszedelem jelzik a bajokat. Az 1514-ben kirobbant, főleg mezővárosi parasztpolgárok által megvívott Dózsa-féle parasztháború súlyos gazdasági bajokra utalt, arra, hogy a (paraszt)polgári árutermelésnek hatalmi, nemesi gátjai nőni kezdtek. Magyarország gazdag ország volt, de a politikai anarchia és a nyugat környye megpecsételte sorsát. Mohács után már csak tehetetlen útkereséseket láthatunk. A kettős királyválasztás azt fejezte ki, hogy nem volt jó megoldás - nem csoda az, ha nemeseink - sokan persze pusztá haszonlesésből - gyakran pártot váltottak. A Délvidéken a török egyre pusztábbá tette az országot, a magyarság kezéből kicsúszott saját sorsának politikai irányítása. Ez még akkor is igaz, ha Martinuzzi Fráter György személyében volt egy kimagasló politikusunk is. Jellemző a helyzetre, hogy erőfeszítései csupán az Erdélyi Fejedelemség korlátozott szuverenitású megteremtéséhez voltak elegendők. Valójában ekkor Magyarország nagybirtokosi részekre, városokra és falvakra esett szét, ahol az emberek magukra voltak utalva.

Ebben a teljes bizonytalanságban kezdett terjedni a reformáció - a hit és a remény megújult bizonyosságaként. **A magyarság, mint közösség, történelme során sohasem volt fanatikusan vallásos, rajongóan hívő nép, de nagyon sok jelentős keresztyén személyiség nyomta rá bélyegét a hitélettel összefonódott**

keresztyén kultúrájára (I. István, I. László, IV. Béla, majd később a főúri patrónusok és „egyszerű” papok, mint Temesvári Pelbárt, Laskai Osvát, stb.) **A római pápai hatalom és az egyházi hierarchia nálunk sohasem volt túl népszerű, de a magyar társadalom keresztyén hitű és kultúrájú nép volt, még akkor is, ha egyesek szerint például a kunok egy része tulajdonképpen úgy lett református, hogy katolikus nem vagy alig volt.**

A reformáció tanainak jelentkezése a mohácsi vész előtt

Luther Márton újszerű Szentírás-, egyház- és hitszemlélete az 1517. évi föllépést követően elég hamar elterjedt a Német-Római Birodalommal szomszédos országokban is. Ami Magyarországot illeti, e tanítások beáramlásához kedvező csatornákként szolgáltak az évszázadok során kialakult német-magyar egyházi és kulturális kapcsolatok.

Az egyháztörténeti hagyomány úgy tartja számon, hogy Luther 95 tétele egészen korán, már 1518-ban megjelent Magyarország területén, bár ezt még ez idáig nem sikerült pontosan bizonyítani, hiszen csak másodlagos források utalnak rá. Az első konkrét jel arra nézve, hogy Luther három alapvető reformátori irata, valamint a pápai átoklevél és a wormszi nyilatkozat már egészen bizonyosan eljutott a magyar területekre, az Szatmári György esztergomi érsek rendelkezése 1521-ben, hogy valamennyi nagyobb egyházi központban a pápai átoklevelet nyilvánossá tegyék.

A traktátusok sokszor kereskedői szempontok szerint összeválogatott anyagának a beszivárgását váltotta fel 1522 után a biztosabb és szélesebb csatornát biztosító peregrináció, vagyis a külföldi egyetemlátogatás. Ekkor indul meg ugyanis a magyarországi diákok áradata az egyre híresebbé váló reformátori központ Wittenberg irányába. Először az ország északi északkeleti részéből vállalták a tanulni vágyó ifjak a fáradságos, több hetes utat. Azután ebbe a folyamatba kapcsolódik bele Erdély és maga főváros, Buda is.

Rövidesen tapasztalhatóvá válik a magyar egyházi élet átalakuló szelleme is. Sopronban a ferencesek prédikálnak Luther ta-

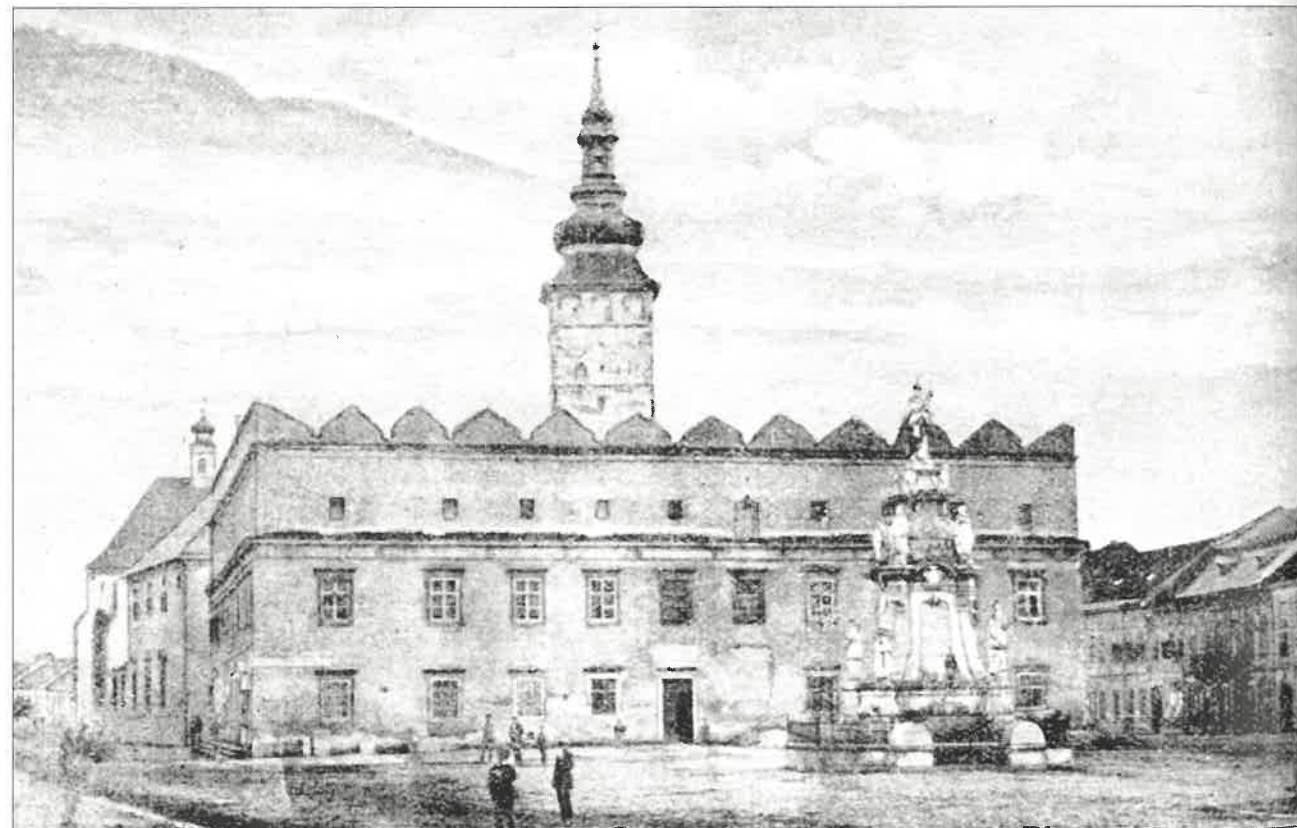
nai alapján 1522-ben, amely folyamat az ottani polgárokat is határozott állásfoglalásra készteti az egyházi reformok mellett. Pozsonyban szintén lutheri tan-maradványokra bukkanhatunk ebből a korszakból. **Sokkal befogadóbbak a felvidéki városok, amelyek 1522-től egyre nagyobb rokonszenvvel fordulnak e tanok felé. Itt működött a hazai reformáció e korai szakaszában reformátori szellemben Conrad Cordatus. A Felvidéken Kassa és Lőcse ugyancsak hasonló meggyőződésű prédikátorokat hallgatott (Johannes Henckel).** Itt szervezett iskolát Leonhard Coxe, annak a Philipp Melancthonnak a tanítványa, aki részben Luther barátja és társa, részben a wittenbergi egyetem egyik megszervezője volt. Többek között ezért kapta a megtisztelő jelzőt neve mellé: Németország tanító mestere (praeceptor Germaniae). A reformátori megújulás felé irányuló városok között volt Eperjes is, ahonnan már 1521-ben kitiltottak egy búcsúárust. Szepes vármegyében az egészen érlyes reformellenes intézkedések (Lomniczai Horváth János szepesi prépost hozta ezeket) azt sugallják, hogy ott is kedvező talajba hullott a reformátorok magvetése. A több helyen is észlelhető reformátori szellem egyébként másutt is ki-

váltotta a középkori egyház megtorlási kísérletét, de ezek nem jártak teljes sikerrel. **Nemcsak a mindenre elszánt reformátorok és helyenként a polgári lakosság karolta fel a reformáció eszméit, de több gazdag főúr is.** Tudomásunk van arról, hogy már a mohácsi katasztrófát megelőző időben a megújulás ügyét vállalta fel Thurzó Elek, vagy Enyingi Török Bálint.

1522-ben érdekes jelenség érzékelhető a fővárosban. A „szentév” címén a pápa búcsút hirdetett meg, amelynek teljes összegét a török elleni háborúra kívánta szentelni. Ez a fővárosban sikertelen pénzgyűjtési akciónak bizonyult, hiszen a remélt összegnek csak az egyharmada gyűlt össze. A budai perselyekben, igen kevés pénz mellett értéktelen tárgyakat, a pápát és a papságot csúfoló cédulákat találtak.

A reformáció kezdete Erdélyben, 1526 előtt

Az alább felvázolt szórványos adatok egy induló megújulási folyamat halvány jelei csupán. Ennél **sokkal biztosabban és céltudatosabban horgonyzott le az erdélyi szászok a reformátori eszmék mellett.** Erre a szászok ki-

Az eperjesi kollégium régi alakjában

Erdélyi magyar nemes (XVII. század)

váltságos helyzete és sajátos egyházi szervezete igen alkalmasnak bizonyult. Egyházuk káptalani szervezete itt nem városi kanonoki testületet jelentett, hanem egy egyházi körzet papi testületét. Ezek jogilag nem az erdélyi püspök hatáskörébe tartoztak. Fölöttük az esztergomi érsek gyakorolt jogorvoslatot.

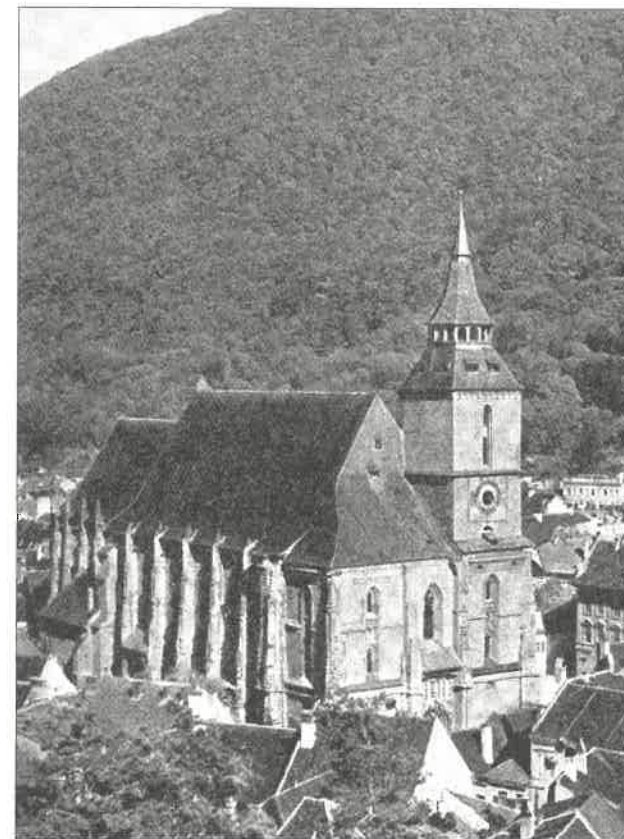
Ez a viszonylagos függetlenség és a reformáció országával fenntartott nyelvi-szellemi kapcsolat, igen alkalmas talajnak bizonyult az új eszmék számára. Így érthető, hogy Mohács előtt itt lángol fel a legjobban a reformáció. **Ennek központja 1525. táján Nagyszeben, a szászok egyik legfontosabb erdélyi kulturális és közigazgatási központja. Nemcsak szerzetesek és papok állnak a reformáció pártjára, hanem a város királybírája, Pemflinger Márk is.** Az egyházi megújulást hallgatólagosan támogató magatartása váltja ki II. Lajos király türelmetlen és egyben az egyik utolsó rendeletét is (a végzetes csatába vonulás előtt). A tiltó királyi parancsnak azonban semmi foganatja nem lett.

A másik nagy szász központ, Brassó sem maradt le ebben a versenyben, különösen miután Honterus János 1533-ban visszatért ide, külföldi tanulmányútjáról. Az úttörő munkát

kezdő híres brassói reformátor a város szülöttje. 1522-30 között Bécsben, Regensburgban, Krakóban és Baselben tanult, megismerkedvén a reformátori tanokkal. Ezeknek élete végéig hűséges terjesztője maradt, írásban és nyomtatott formában egyaránt. Mint a város vezető testületének tagja egész tekintélyét latba veti a barcasági egyházak megújítására. **Először nyomdát állít fel, amellyel 1533-35 között egyaránt szolgálja az iskolát és a reformáció ügyét.** Aztán reformátori programot tesz közzé és azt érvényesíti Brassóban és környékén egyaránt (1543.).

Országgyűlések végzése a reformáció ellen

A vallási s talán a nemzeti egység megbontásától rettegő rendek már a kezdet kezdetén útját szeretnék állni ennek a mozgalomnak. 1523-ban a budai országgyűlés 54. cikke „nyilvános eretnekeknek és Szűz Mária ellen-ségeinek” mondja Luther követőit. Ezeket, pártfogóikkal együtt, fő- és jószágvesztésre ítéli. Ezen a következő esztendőben összehívott pesti gyűlés még súlyosbít, mondván, hogy az ilyenek máglyahalált érdemelnek.

A brassói fekete templom

1525-ben megnyílt a rákosi diéta, amely összegzi és megújítja az alábbi határozatokat, és rendeleteinek 4. cikkelyében kimondja: „A lutheránusokat gyökerestül irtsák ki az országból. Ezért szabadon fogják el és édessék meg őket az egyházi és világi hatóságok egyaránt, bárhol is találják rájuk.”

Mindez azonban nem jelentette azt, hogy e törvényeket következetesen alkalmazták. Egyébként nem is emelkedett jogerőre, mert a főrendi párt megtagadta hozzájárulását. Mégis akadtak olyan főurak, akik magukra érvényesnek tartották ezeket a végzéseket. Werbőczy Istvánról tudjuk, hogy kegyetlenül fellépett a saját birtokán Luther követői ellen, míg Báthori István nádor egyenesen megégetett három „lutheránust” a birtokain. legalábbis így tartja számon az egyháztörténeti tradíció. Ugyanebben az évben (1525.) Budán is kimondták a halálos ítéletet egy lutheránus ember fölött, azt viszont nem tudjuk, hogy azt végrehajtották-e vagy sem.

Az országgyűlések köznemesi motivált-ságú határozatait erős németellenesség fűtötte. A lutheranizmust „német vallásnak” tartották. Ezt megerősíteni látszott az, hogy első támogatói a német származású királyné udvarából kerültek ki, s első hívei a magyarországi német polgárok voltak. A főnemesi és köznemesi párt küzdelmei magyarazzák tehát a később lelkes protestáns-sá lett köznemesek ekkori viselkedését.

A reformáció terjedése Mohács után

A tulajdonképpeni reformáció csak a nagy katasztrófa után teljesedik ki Magyarország szerte. Ebben nem kis szerepe volt annak, hogy Mohács mezején számos olyan egyházi méltóság esett el, akik később megakadályozhatták volna a reformátori tanok terjedését. A helyi reformáció kezdeti megerősödését azonban a főurak támogatása valamint reformátoraink bátor helytállása szolgálta a leginkább.

Az ország különböző helyein induló reformáció ebben a korszakban még gyermekcipőben jár, sorsa, előrehaladása szorosan egybekapcsolódik egyik-másik reformátor életével és tevékenységével. Ezért **nem beszélhetünk egy, az országot teljes egészében átfogó programról.** Aszerint kerülnek a falvak, városok a figyelem

középpontjába, hogy ott ki és mennyi ideig szolgálja a megújulást. **Egészében azonban a reformációban - ellentétben az ellenreformációval - a hatalmi kényszernek, a patrónusi erőszaknak nincs döntő szerepe.** Az egész folyamat is lassú, s a különböző reformációs irányzatok elválása is csak fokozatosan megy végbe. Ami viszont folyamatosan jellemezte a magyar reformációt, az a politikai-ideológiai harcokkal való szoros összefonódás. Felekezet és politika ekkor évszázadokra arculatteremtő egységben kezd működni Felekezet és nemzetiség a Kárpát-medencében szoros kapcsolatban él. Nemzeti-állami keretek nélküli népcsoportoknak az egyes egyházak kulturális autonómiája adott megmaradási keretet.

Kérdések:

1. Milyen volt Magyarország társadalma a reformáció előtt?
2. Kik és milyen kapcsolatok alapozták meg az evangéliumi megújulást?
3. Miért fogadta kezdetben ellenszenvvel a magyar nemesség a reformáció híveit?

36.

A protestantizmus tömeges térhódítása Magyarországon 1541 után

A három részre szakadt országban az 1540-es években gyökeres fordulat történt: az eddig elszórtan jelentkező reformáció tömeges méretekben hódító mozgalommá vált. A Habsburgokhoz tartozó Felső-Magyarországon Bártfa

Bártfa szabad királyi város makettje (XV-XVI. század)

(Bartfeld, Bardejov) lett a szellemi központ; egy humanista képzettségű, Wittenbergben tanult tanár, Leonhard Stöckel (1510-1560) itteni rektorsága a gimnáziumot magas színvonalra emelte. Erdélyben a szászok reformációja Johannes Honterus (Grass) (1498-1549) brassói (Kronstadt, Brasov) lelkész nevéhez fűződik.

A német és vegyes lakosságú városok kívül ekkor jelentek meg a protestáns prédikátorok a mezővárosokban, ekkor kezdett a reformáció hívévé lenni az a magyar parasztpolgár (cívís) réteg, amelynek nagy szerepe volt később a református egyház megalapításában. Különösen kiemelkedett a többi közül egyetlen vidék, a Habsburg és Szapolyai országrészek határán fekvő Északkelet-Magyarország, a Kassa (Kaschau, Košice) és Debrecen közötti táj: itt

Gabonakereskedő és városrészlet ábrázolása Kolozsvári Tamás garamszentbenedeki oltárképén (1427.)

működött a reformáció íróinak többsége, s az itteni nyelvjárás vált a kialakulóban lévő magyar irodalmi nyelv alapjává. A reformáció tanításai hamar gyökeret vertek a mezővárosok birtokosai, a főnemesek körében is, ilyen főnemes volt példának okáért az északkelet-magyarországi Serédi Gáspár és a tiszántúli Petrovics Péter. Különösen sokat köszönhetett az új hit a mánások hívő feleségeinek, akik nem egyszer túltettek férjükön a protestáns prédikátorok támogatásában. A korszakra ugyanakkor az átmenetiség volt a jellemző, voltak főurak, akik támogatták a középkori egyház megrefor-

Szikszó mezőváros látképe

málását, de nem mindenben, s az egyházszakadás gondolata meg sem fordult a fejükben. Így gondolkodott Perényi Péter, Siklós majd Sárospatak birtokosa, és Nádasdy Tamás nádor. Nádasdy sárvári udvara rövid ideig fontos szellemi központ volt. **A vallási változások fokozatosan következtek be**, s csak azután lehetett világosabban látni a különbségeket, miután a katolikusok a tridenti zsinaton végképp nemet mondtak a reformációra, illetve miután kialakultak a különálló protestáns felekezetek.

A protestáns és katolikus egyháztörténelem sokáig vitáztak nagybirtokosok szerepén a magyarországi reformációban. Mára már bebizonyosodott, hogy - ellentétben pl. Németországgal, ahol egy választófejedelem áttérése maga után vonta az egész fejedelemség vallásváltoztatását - nálunk az ún. „cuius regio, eius religio” (akié a tartomány, azé a vallás) elve ekkor még nem érvényesült. **A magyar reformáció egy alulról induló sodró erejű történelmi folyamat volt**, amelyet (tudunk rá számos példát) egy-egy katolikus vagy más hiten lévő földbirtokos sem tudott megakasztani. Az ország akkori anarchikus viszonyai, a folytonos háborúk között természetesen bőven volt példa az erőszakos fellépésre a középkori egyház intézményei és vagyona ellen, nem egy főnemes (köztük történelmi nevű hősök) templomok és kolostorok kirablásával tette hírhedtté a nevét, ez azonban csak sajnálatos kísérőjelensége volt a korszak változásainak, s nem is mindig függött össze a reformációval: sokszor a katolikus mágnások tették rá a kezüket - kihasználva az egyház meggyengülését - a régóta vágyott és irigyelt egyházi vagyontra.

A reformáció terjedésével párhuzamosan egyre inkább szétzilálódtak a szerzetesrendek, s a pusztításoktól függetlenül is elnéptelenedtek a kolostorok. Egyedül a ferences rend próbált ellenállni, úgy hogy a veszélyeztetett helyekre prédikátorokat küldött, az 1540-es években azonban ők is rohamosan visszaszorultak, számos kolostorukat önként fel kellett adniuk. Sajátosan alakultak a viszonyok a török hódoltságban: a mohamedán hódítók jó vagy rosszindulatú semlegessége mellett nem akadályozta ellenséges államhatalom a protestantizmus térfoglalását.

Az ország egyházi térképe átalakult, ami

együttjárt az iskolarendszer átformálásával is. **Bártfa és Brassó után a magyarok lakta mezővárosokban is megjelent az az iskolatípus, amelyet a wittenbergi Philipp Melanchthon és a strassburgi Johann Sturm alakított ki, ötvözve a humanista, ókori klasszikusokon alapuló tananyagot a reformáció követelményeivel.** Szokás volt korábban alapítási dátumokat tulajdonítani e későbbi neves református kollégiumoknak, valójában azonban **többnyire már meglévő, ún. városi plébániai iskolák alakultak át protestánssá.** A hagyomány szerint a pápai kollégiumot 1531-ben, a debrecenit 1538-ban „alapították”, úgy tűnik azonban, hogy e da-

A pápai ókollégium (mellette a Petőfi-ház látható)

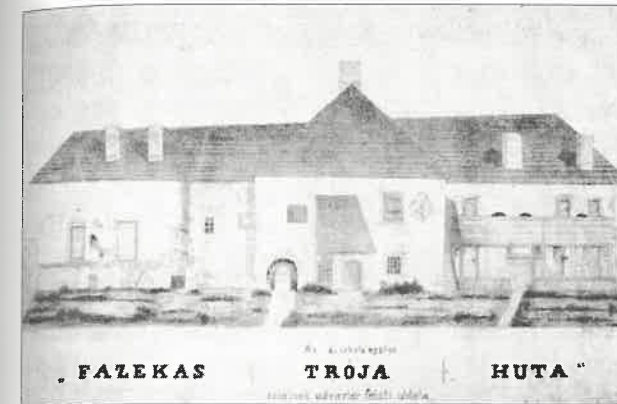
tumok túl koraiak. A sárospataki iskoláról már bebizonyosodott, hogy 1547 körül vált protestánssá, míg a hódoltságbeli Tolna reformált kol-

A debreceni református kollégium régi épülete

légiumának (amely a kecskeméti elődje) kezdetei az 1549-es esztendőhöz köthetők.

A reformáció iskolarendszerének csúcán a wittenbergi egyetem állt, a legtehetségesebb diákok a korábban szívesen látogatott közeli bécsi és krakkói egyetem mellett (majd egyre inkább

A sárospataki református kollégium legrégibb (részben XVI. századi) épületeinek udvari oldala

helyett) növekvő számban látogattak el ide. Hallgathatták Luther és Melanchthon, valamint a többi reformátor előadásait, nem egy közülük a jeles professzoroknál lakott, asztaluknál étkezett. **Az 1540-es évek beli nagy áttörés hátterében ott áll a Wittenbergben tanuló magyar nemzetiségű diákok számának ugrásszerű megnövekedése is.** Leginkább Melanchthonnal kerültek szoros személyes kapcsolatba, aki közvetíteni próbált Luther és a svájci reformáció között, s ez a köztes helyzet a későbbi magyarországi eseményekre nagyon nagy hatással volt. **Melanchthon befolyásának köszönhető, hogy a magyar anyanyelvű diákok - egyetlen nemzetként Wittenbergben - 1555-ben megalakíthatták saját önképző és érdekvédelmi egyesületüket, az ún. coetust,** amely az ott hon bekövetkező változásokkal párhuzamosan néhány esztendő múlva a helvét irány követőinek gyülekezőhelyévé vált, s **1613-ig szolgálta az evangélikusnak megmaradt egyetemen a magyar református lelkész- és tanárképzés ügyét.**

Miközben idehaza az 1550-es években fokozatosan kialakult a katolikustól elkülönülő protestáns egyházszervezet, a magyar reformátorok kapcsolatot kerestek a svájciakkal is. **Kálvinnak és a zürichi Heinrich Bullingernek egyaránt voltak magyar levelezőpartnerei,** ők azonban többnyire nem tartoztak a legnagyobb hatású reformátorok közé, a wittenbergi túlsúly továbbra is megmaradt. Mindezek ellenére a helvét teológia, annak úrvacsoratana és Krisztusról való tanítása jelen volt a magyarországi protestáns egyházi köztudatban, sokszor egy-egy teológus (pl. Johannes Honterus, Dévai Bíró Mátyás) életművén belül is keveredve Luther és

Melanchthon tanaival. **Az 1550-es évek legelejére esik az első „tisztán” helvét tanokat követő reformátor, Kálmáncsehi Sánta Márton fellépése,** aki az úrvacsorát csak pusztá emlékvacsorának tekintő Karlstadt, valamint Ulrich Zwingli tanításait hirdette, s ahová csak hatalma elérte, mindenütt „megtisztította” a templomokat az oltároktól és a képi ábrázolásoktól. Kálmáncsehi főként a Tiszántúlon működött a nagyhatalmú főnemes, Petrovics Péter pártfogása alatt, próbálkozásait, hogy a vele egyetértő lelkészeket külön egyházszervezetben egyesítse, a halála hiusította meg. **Tanítványa, Szegedi Gergely debreceni elsőpap hatására döntött a helvét irány mellett Kopácsi István és Szegedi Kis István: így Szegedi személye lett az összekötő kapocs Kálmáncsehi és a református egyház megalapítói között.**

Kérdések:

1. Ki volt az erdélyi szászok reformátora?
2. Igaz-e az alábbi állítás: „A protestantizmusra az egyházi vagyon után áhító főnemesek kényszerítették jobbágyaikat”?
3. Milyen iskolákba jártak a magyarországi reformátorok?

1648-ban Gyulafehérvárott az Újszövetséget, de eredményt csak azok körében értek el, akik már korábban fölvelték a katolikus hitet. A többség kitartott az ortodoxiánál és a pravoszláv liturgiánál.

Kérdések:

1. Horvátországon kívül hol működött még Sztárai Mihály?
2. Hány nyelven olvasták Magyarországon az Újszövetséget a XVI. században?
3. Keresd meg a térképen az említett városneveket, a három országrész melyikében sűrűsödnek?

38.

Kiemelkedő magyarországi reformátorok

Dévai (Bíró) Mátyás (1500k.-1545.)

A krakkói egyetemen tanult ferencrendi szerzetes az első magyar nemzetiségű diákok egyikeként, 1529-ben jutott el a wittenbergi egyetemre, s ott a reformáció hívévé vált. Németországban többször is megfordult, Luther házában lakott, így a közvetlen baráti köréhez tartozott a reformáció vezetőjének és

Melanchthonnak. A megismert igazságokat meggyőződéssel hirdette: elsősorban Nyugat-Dunántúlon és Északkelet-Magyarországon, s kapcsolatba került a protestantizmus iránt érdeklődő főnemeseikkel (Nádasdy Tamás, Perényi Péter és mások). Hitéért kétszer fogságot szenvedett, s sokszor kellett menekülnie a klérus elől. **Tanítása lényegében megmaradt a wittenbergi reformáció teológiájának keretei között.** Vitairatokon és teológiai műveken kívül az ő nevéhez fűződik az első magyar helyesírási szabályzat (Othographia) megírása.

Sztárai Mihály (†1575.)

Szintén ferences szerzetesből lett reformátor, aki a Velencéhez közeli **Padua egyetemén végezte tanulmányait.** Siklóson, Perényi Péter birtokán volt iskolamester, majd a drávaszögi Laskó mezőváros prédikátora lett. Kétszeri laskói papság életének legtermékenyebb korszaka volt: **Dél-Baranya és Szlavónia reformátora.** Sikeres tevékenységéhez nagyban hozzájárultak irodalmi művei: Zsoltárfordítások (melyeket a hagyomány szerint személyesen is előadott hegedűkísérettel), hitvitázó drámái, bibliai és egyháztörténeti históriái. Később Gyulán, Sárospatakon és Pápán volt lelkész. **Élete végéig megmaradt Luther követőjének,** aki hitvitákat is folytatott a svájci reformáció követői, a református egyház alapítói ellen.

Huszár Gál (1512-1575.)

Reformátor és nyomdász, aki a nyugat-magyarországi Magyaróváron kezdte meg protestáns lelkészi működését, s itt rövidesen nyomdát is létesített. 1560-ban Kassára hívták magyar prédikátornak, de börtönbe vetették. Ifjú tanítványa, Bornemissza Péter és hívei kiszabadították, s ezek után **Debrecenbe menekült, ahová nyomdáját is magával vitte,** ezzel megalapozta a mindmáig folyamatosan működő debreceni nyomdát. Ismét visszatért Nyugat-Dunántúlra (Komárom, Nagyszombat, Komjáti, Pápa). Művei közül meg kell említenünk két énekeskönyvét (1561, 1574.), benne saját szerzésű énekeivel is, valamint prédikációit. Nyomdászként is sokat tett a reformáció terjedéséért, nem utolsósorban azzal, hogy kinyomtatta lelkésztársai (Sztárai,

Melius) műveit. **A nyugat-magyarországi reformáció tipikus alakja volt, ahol a század végéig nem vált el egymástól a református és az evangélikus egyház:** mindvégig megmaradt Luther hívének, miközben levelezett Heinrich Bullinger svájci reformátorral, Debrecenben helvét irányú környezetben dolgozott, két fia pedig református lett, egyikük, Huszár Dávid, volt a Heidelbergi Káté első magyar fordítója.

Kálmáncsehi Sánta Márton (- 1557.)

A krakkói egyetemen tanult katolikus pap, aki egy hitvita hatására lett a reformáció hirdetője. Az 1540-es években Mezőtúron és Satoraljaújhelyen volt lelkész, majd Debrecenben, Munkácsen és ismét Debrecenben viselt lelkészi hivatalt. **A svájci reformáció úttörője volt Magyarországon,** annak radikális, Ulrich Zwinglit követő ágához tartozott. Igyekezett minden katolikus maradványtól megtisztítani az egyházat, a templomokból kidobatta az oltárokat, képeket és szobrokat. Lelkésztestársaival folytonos vitában állva próbált saját egyházszervezetet kialakítani, élete végén egy. a Tiszántúl nagy részére kiterjedő egyházkerület szuperintendense volt.

Szegedi Kis István (1505-1572.)

Református teológus, aki a bécsi, krakkói és wittenbergi egyetemen tanult, majd az

Skaricza Máté metszete alapján készült Szegedi Kis Istvánt ábrázoló rézmetszet

1540-es és 1550-es években a török hódoltság tiszántúli és dunamelléki területein volt tanár és lelkész. 1561-ben a törökök fogságba vetették, ahonnan csak 1563-ban szabadult ki. Élete végén Ráckevén volt lelképásztor, valamint a Dunamellék szuperintendense. Tanítása kezdetben megmaradt a lutheri tanok keretei között, 1558-ban azonban tanítványával, Thúri Farkas Pállal együtt a svájci reformáció (Kálvin és Bullinger) tanai mellett állt ki, s megindította azt a folyamatot, amely a református egyház szervezeti önállóságához vezetett. **Latin nyelvű teológiai munkái Svájcban jelentek meg halála után,** általuk európai hírnevet szerzett.

Melius (Juhász) Péter (1532-1572.)

Wittenbergben is tanult reformátor, aki hazatérése után 1558-ban lett debreceni beosztott lelkész Szegedi Gergely mellett. Szegedi Kis István nehéz vita után győzte meg őt a svájci teológiai irány igazáról, ezek után egyre fokozódó lendülettel vetette bele magát az egyházszervezés munkájába. **1562-ben egyik szerzője volt a Debrecen-Egervölgyi Hitvallásnak,** majd Szegedi Gergely távozása után debreceni elsőpap lett. Folyamatos hitviták közben kialakította a tiszántúli református egyházkerületet (melynek szuperintendensévé is választották), majd megvédte azt a legfrissebb reformációs irányzat, az antitrinitarizmus (szentháromságtagadás) erdélyi híveitől. Bár korán elhunyt, hatalmas életművet hagy maga után: teológiai és hitvitázó műveket (magyarul és latinul), prédikációkat, egyes bibliai könyvek fordításait, egyházi énekeket, valamint egy Herbáriumot (füveskönyvet). **Ha nem is volt egyedüli egyházalapító, mint azt néhány korábbi egyháztörténeti munka sugallta, kétségtávon ott a helye ama teológusok között, akik létrehozták a magyar református egyházat.**

Károli (vagy Károlyi) Gáspár (1530k-1591.)

Teológus és bibliafordító, aki wittenbergi tanulmányai után 1563-tól haláláig (rövid tálljai megszakítással) Göncön volt lelkész. Mint a kassavölgyi (abaúji) önálló egyházmegye seniora (esperese) tevékeny részese volt a

tiszáninnyi református egyház megszilárdításának. „Két könyv” című munkájában először fogalmazta meg prózában a magyar reformáció az ószövetségi történelemben gyökerező történelemszemléletét. Valószínűleg már az 1570-es évektől formálódott körülötte az a munkaközösség, amelynek először sikerült a teljes Szentírást lefordítania és nyomtatásban megjelentetnie. A nagy mű 1590-ben készült el a közeli Vizsolyban, ahová Rákóczi Zsigmond egri főkapitány hozatta a nyomdát. Az „istenes vén ember” (ahogyan Szenci Molnár Albert nevezte) úgy hunyhatta le a szemét másfél esztendő múlva, hogy létrehozhatta a magyar reformáció mozgalmának betetőzéseként azt a protestáns Bibliát, amely a további kiadások alapjává vált.

Kérdések:

1. Kik voltak azok a reformátorok, akik szerzetesként vagy katolikus papként lettek a reformáció hívei?
2. Mi a hasonlóság a magyarországi reformátorok életpályájában?
3. Mely külföldi egyetemeken tanultak reformátoraink?
4. Mely reformátorok életrajzában találkozottál a alábbi tájegységek és helységek neveivel: Drávaszög (Laskó), kassavölgyi esperesség (Gönc), Debrecen, Csallóköz (Komjáti), Magyaróvár, Ráckeve, Sárospatak, Pápa? Keresd meg őket a térképen!
5. Gondolkozz el rajta! Lehet-e egyetlen ember érdeme az egyházalapítás (pl. Luther, Kálvin, Melius Péter) vagy a bibliafordítás (pl. Luther, Károli Gáspár), s csupán emberi érdemnek tulajdoníthatók-e ezek az eredmények?

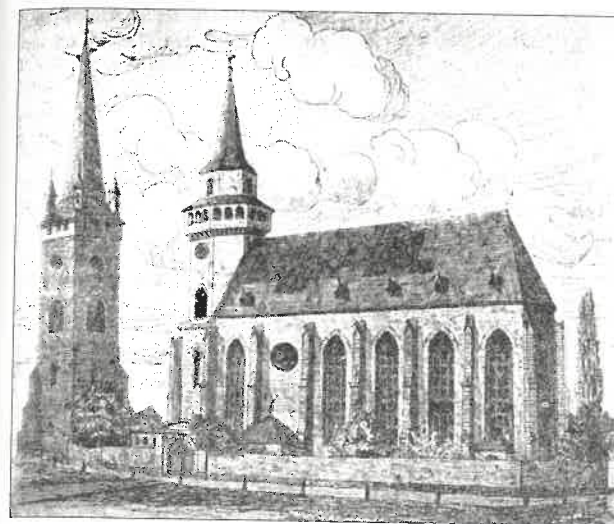
39.

A protestáns felekezetek szétválása Magyarországon

A protestáns felekezetek szétválása Kelet-Magyarországon

Az 1550-es évek második felére feszültség alakult ki Kelet-Magyarországon és Erdélyben a svájci reformátorokat és Luthert követő protestáns lelkészek között. A református és evangélikus felekezet különválásához vezető döntő lépést Kopácsi István sárospataki lelkész, Thúri Farkas Pál sárospataki tanár és Szegedi Kis István tették meg, amikor 1558-ban külön szervezkedést indítottak. Elhatárolódtak ugyan Kálmáncsehi Sánta Márton és tanítványai zwingliánizmusától és Melanchthont jelölték meg forrásukul, krisztológiájuk és úrvacsorata-nuk azonban Kálvin nyomdokaiban haladt. A következő, 1559-es esztendőben csatlakozott hozzájuk Dávid Ferenc, az erdélyi evangélikusok püspöke, Molnár Gergely kolozsvári tanár, valamint Heltai Gáspár kolozsvári lelkész, majd Szegedi Kis István nehéz teológiai vitában meggyőzte igazáról Melius (Juhász) Péter debreceni beosztott lelkészt. Miután összeállt a formálódóban lévő református egyház vezérkara, zsinatok és hitviták sorozata következett, a legfőbb vitapartnerek az erdélyi szászok és a felvidéki német városok voltak. A tiszáninnyi területen két nagybirtokos, Perényi Gábor és Alaghy János akarta erőszakos intézkedésekkel útját állni svájci (helvét) irány terjedésének. Próbálkozásuk nem sok sikerrel járt, 1567-ben bekövetkezett haláluk után az ő birtokaikhoz tartozó tokaj-hegyaljai mezővárosok is reformátussá lettek. (A hosszú éveken át tartó folyamat állomásai a zsinatokról szóló fejezetekben olvashatók.) **1566-67-re Északkelet-Magyarországon, a Tiszántúlon és Erdélyben teljesen elkülönült egymástól a két protestáns felekezet, a refor-**

mátusoknak saját hitvallásaik és elfogadott törvényeik voltak. A szétválás és megalakulás küzdelmeiben két lelkész emelkedett vezető egyéniséggé: Melius (Juhász) Péter, aki debreceni elsőpap és a tiszántúli református egy-

A Szent András templom és a Verestorony 1802 előtt (Zoltai Lajos rekonstrukciós rajza)

házkerület szuperintendense (püspöke) lett, valamint Károli Gáspár gönci prédikátor, az abaúji önálló esperesség vezetője.

A református egyház szervezeti megszilárdulása még be sem fejeződött, amikor Erdélyben jelentkezett a legújabb reformációs irány, az ún. antitrinitarizmus (szentháromságtagadás).

Az unitárius egyház megalakulása Erdélyben

Az antitrinitárius teológia erdélyi térhódítása mindenek előtt Blandrata György (Giorgio Biandrata) tevékenységéhez kapcsolódik, aki 1515. táján született a piemonti Saluzzóban. Mint orvos működött a lengyel királyi udvarban, majd orvos és bizalmas tanácsadója lett az özvegy Izabella királynénak is. Erdélyben először 1544-51. között tartózkodott s egy kevés ideig 1559-ben is. Visszatért Itáliába, de az inkvizíció elől Genfben, majd Lengyelországba menekült. Itt Stancaro elleni harcának emléke még elevenen élt a reformációt pártoló lengyel nemesség körében, és ennek köszönhette, hogy az egyház seniorává választották. Rövidesen elkezdte antitrinitárius tevékenységét, amelynek következtében másodszor is távoznia kellett. **1563 elejétől már János Zsigmond udvari orvosa, s egészen a fejedelem ha-**

láláig annak legbensőbb tanácsosa lett.

Szándéka kezdettől fogva a szentháromság-ellenes elvek terjesztése volt. Erre látta alkalmas egyházpolitikai lépésnek a református egyház megalakítását. Kiváló elokvenciával megáldva hatása alatt tartotta nemcsak a fejedelmet, de rövidesen Dávid Ferencet is megnyerte eszméinek.

Dávid Ferenc mint új református püspök, Blandratával együtt 1564-ben arról értesíti lengyel barátait, hogy a szentháromság-ellenes teológiai gondolkodás komoly hatást tett Erdély szerte. Ez akkor legfennebb csak zártkörű teológiai csoportok ideológiája lehetett, hiszen **nyíltan csak a következő év (1565.) folyamán léptek fel.** Ebben az évben hozta nyilvánosságra Dávid Ferenc Kolozsvárott Serveto tanait Basilius István és Egri Lukács lelkészekkel együtt. E tanokra megosztottan reagálnak a kolozsvári lutheránus lelkészek, Heltai Gáspárral az élen, s őket támogatta a kiváló képességű magyar iskolamester, Szikszai Fabricius Balázs is. Dávid tekintélye és kiváló dialektikája rövidesen arra kényszeríti Szikszait, hogy elhagyja Kolozsvárt. A teológiai küzdelmet utódjára, a Melanchthon-tanítvány Károli Péterre testálja aki merészen szembeszáll püspökével.

Mélius (Juhász) Péter, látván a református egyház bomlásának ez első jeleit, kieszközölte a fejedelemtől azt, hogy 1566 áprilisában teológiai disputát rendezzenek Gyulafehérvárott. Ezen az ún. „első gyulafehérvári hitvitán” az antitrinitárius fél azt kérte, hogy az óegyházi tan azon műszavait, amelyek nem szerepelnek a Szentírásban, hagyják el (ilyenek voltak: trinitas, persona, essentia, substantia, generatio, natura stb.). A magyar reformátorok, maga Melius is csak terminológiai és nem lényegbeli módosítást látott ebben, és beleegyeztek a kért változtatásba. Abban a tudatban távoztak a fejedelmi székhelyről, hogy sikerült az egyház egységét stílusos engedmények árán megőrizni.

Dávid Ferenc három hét múlva Marosvásárhelyre gyűjtötte egybe a református egyház lelkészeit, ahol indítványozta, hogy a nemrég érkezett Heidelbergi Kátét a gyulafehérvári meg-egyezés szellemében dolgozzák át, amit el is végeztek. Meliusék a nyomtatás előtt átnézték a szöveget és rájöttek, hogy az a Káté lényegét is érintő módosításokat tartalmaz, különösen a

áltak. Szakadást körükben aztán az ortodox lutheránus hitvallás, a „Formula Concordiae” (1577.) okozott, amely a köztük lévő Melanchthon-követőket (kryptokálvinistákat) arra készítette, hogy a reformátusokhoz közeledjenek. Az egyház megmerevedése, a tanbeli tisztaság előtérbe helyezése - tehát az ortodoxia - az evangélikusok után (mintegy láncreakciószerűen) rövidesen a reformátusokat is elérte. A két „igaz hit” egymásnak feszülése a legrosszabb pillanatban, az erőszakos ellenreformáció megindulásakor rontotta meg a két felekezet viszonyát, akkor, amikor össze kellett volna fogniuk a közös ellenfél ellen.

A reformátusok kezdetben nem voltak „kálvinisták”, Zwingli és Kálvin teológiája egyaránt hatott rájuk, ezt szentesítette aztán Bullinger II. Helvét Hitvallásának 1567-es elfogadása. A Heidelbergi Kátét is ismerték, ennek első magyar fordítását 1577-ben adta ki Pápan Huszár Dávid, Huszár Gál fia. **Történelemszemléletük - a jellegzetes magyar reformátori történelemszemlélet - ugyanakkor továbbra is Luther és Melanchthon gondolatain alapult, s nem vették át a nyugat-európai egyházszervezeti modelleket sem,** a „Tarcaltordai hitvallásból” pl. kihagyták vagy átírták Bèze eredeti szövegének ilyen részeit. Ez utóbbi a társadalomszerkezet különbözőségéből fakadt, a hazai viszonyok egészen mások voltak, mint a fejlett polgársággal rendelkező Svájcban, Németországban vagy Hollandiában. **A református ortodoxia irányzatának terjesztője a heidelbergi egyetem lett, ennek hatása 1584-től kezdve folyamatosan nőtt.** A magyarok önálló szellemi teljesítményt ugyan nem tudtak nyújtani, Szegedi Kis István és Fegyverneki Izsák személyében azonban volt két olyan teológus, akiknek latin nyelvű összefoglaló művei európai sikert arattak.

Az antitrinitárius teológia a Biblia humanista szövegkritikájából, a racionális (az emberi értelmet előtérbe helyező) gondolkodásból eredt. Ugyanakkor a menekült szabadgondolkodó humanisták révén olyan írásművek is terjedtek kéziratos formában, amelyek a felvilágosodást előlegezték meg: felbukkant bennük a tolerancia, a nagy világvallások egyenlősége, a deizmus, sőt az ateizmus is. Mindezeket a tanításokat az unitárius egyház hivatalosan természet-

sen elutasította, mivel ezek tiltott újítások voltak, amelyekre az erdélyi vallásszabadságot biztosító törvények nem vonatkoztak.

Mindhárom felekezet képviselői szoros személyes és levelező kapcsolatot tartottak vallásuk európai vezető egyéniségeivel: az evangélikusok Wittenberggel és más egyetemekkel, a reformátusok Bèze-zel, Bullingerrel és a többi svájci (később heidelbergi) teológussal, az unitáriusok pedig lengyel testvéreikkel és a szabadgondolkodó humanistákkal. A levélvivők többnyire a külföldön tanuló diákok, valamint a könyvkereskedők és a nyomdászok voltak.

Kérdések:

1. Mit jelentenek ezek a szavak: zsinat, kánon, confessio, cikkek?
2. Foglald össze: miben járt a magyarországi előtt a nyugat-európai protestantizmus, miben álltunk a kor színvonalán, s mi volt az, amivel megelőztük korunkat!

42.

A reformáció és a művelődés összekapcsolódása

Könyvkiadás

A három részre szakított Magyarországon a reformáció terjedésének és megerősítésének fontos eszköze volt a nyomtatott betű. **A XVI. században a 21 működő magyar nyomda kö-**

zül 20 volt protestáns s a mintegy 500 megjelent mű 90 %-a protestáns szerző munkája. A szorosan vett egyházi és a mai értelemben vett közművelődési irodalmat ez időben még nem lehetett elválasztani, hiszen a bibliafordítások és egyházi énekeskönyvek a magyar nyelv művelését és az oktatást szolgálták, s az ún. „világi” tudományokban pedig hitüket is megvallották az alkotók, akár a természet rendjéről, akár a történelem, benne a magyarság sorskérdéseiről volt szó. Példaként Huszár Gált említhetjük, akit könyvnyomtató reformátornak neveztek.

Ami a magyar nyelvű bibliakiadásokat illeti, Károli Gáspár gönci esperes 1590-ben megjelent teljes bibliafordításának, a Vizsolyi Bibliának hosszú előzménye volt. (Pl.: Benczédi Székely István: Zsoltárkönyv (1548.), Heltai Gáspár (1552.) és Félegyházi Tamás (1586.) fordításai is értékes irodalmi művek.) A Vizsolyi Biblia a magyar nyelv kiapadhatatlan forrása és az irodalom ihletője évszázadok óta. **A reformáció érdekében román, szlovák, szerb és horvát bibliafordítások vagy részletek fordításai is születtek Magyarországon.** Fontos megemlítenünk a magyar, német és szlovák egyházi szer-tartáskönyveket (ágendákat) és egyházi énekeskönyveket (pl. Szegedi Gergely 1569, Huszár Gál 1574 és Bornemissza Péter 1582.).

Az egyházi irodalmon kívül mind a human, mind a reál tudományokkal foglalkozó első magyar tankönyvek a protestáns, főként a református nyomdákból kerültek ki s protestáns szerzők művei voltak. Az első magyar mesekönyv (1536.), nyelvtan (1539.), világtörténet (1559.), szám-tan (1575.), növénytan (1578.), embertan (1585.) és szótár (1585.) tartoznak ide.

Iskolák, tanárok, diákok

Ha tudatosítjuk, hogy a XVI. században a latint is tanító, nyilvános magyarországi 168 iskolából 134 volt protestáns, akkor megértjük a reformáció művelődéstörténeti szerepét. Az iskolák célja mind a hitélet, mind pedig a műveltség terjesztése volt s e cél-nak meg is feleltek. A későbbi hírneves református kollégiumok ebben az időben még latin iskolák, melyekben nem egyszer kiváló tanárok működtek. Ilyen iskolák nemcsak Pápa, Debrecen és Sárospatak, hanem Cegléd, Abaújszántó, Tolna, Laskó, Rác-

keve vagy Nagyvárad tanintézetei is. Erdélyben Gyulafehérvár, Marosvásárhely és Kolozsvár tartoznak ide. A lutheri reformáció latin iskolái Bártfán, Lőcsén, Eperjesen, Sopronban, Brassóban és Nagyszebenben működtek, főként német nyelvterületen. A reformáció iskolái görög és latin nyelvet, grammatikát, retorikát, történelmet, filozófiát (némi természettudománnyal) és matematikát oktattak.

A hagyomány a pápai, debreceni és sárospataki iskolák reformátori szellemű működését már 1530 körülre teszi, 1549-től már ránk maradt több adat: rektorok, tanítók neve, iskolai törvények. A debreceni iskola pl. 1588-ban 2 elemi és 7 középfokú latin osztályból állt, ezek után következett a 2 év bölcsészeti és 4 év teológiai oktatás. Az említett iskolák kiváló tanárai közt voltak Dévai Mátyás, Sztárai Mihály, Huszár Gál és Dávid, Kopácsi István. De a „kis” ráckevői iskolában pl. nem kisebb ember tanított, mint Szegedi Kis István, akinek latin nyelvű műveit Svájcban és Angliában adták ki több ízben és olvasták a nyugati protestáns világban. A virágzó iskolák egyre több felsőosztályt alakítottak, bevezették a teológiai oktatást. Legjobb növendékekre papi és tanítói állások vártak vagy külföldi egyetemre küldték őket ösztöndíjjal. A magyarországi és erdélyi ifjak eleinte főként Wittenbergbe jártak tanulmányútra. 1592-től kezdve a reformátusok inkább s a heidelbergi egyetemet kezdték felkeresni, 1622-ig éppen 186-an. Jártak azonban Bécs, Krakkó, Pádua, Genf, Basel és Marburg egyetemeire, Strassburg és Zürich főiskoláira is. **A szükséges anyagi fedezetet a diákoknak részint néhány éves tanítós-kodás jövedelme biztosította, másrészt a külföldi egyetemek és egyházak, valamint a magyar földesúri és városi jótévők (patronusok) segítése.** Nem egy magyar ösztöndíjas diák szerzett külföldön a lelkészi mellett filozófiai vagy orvosi doktorátust. Hazajöve, az európai tudomány színe-javát közvetítették a magyar népnek.

A külföldi ösztöndíjasok közül - bár munkásságának egy része már egy későbbi korszakra esik - említsük meg Szenci Molnár Albertet (1574-1634.), aki nemcsak örök vándordiák, de „a magyar kultúra utazó követe” volt a XVI.-XVII. század fordulóján. Mindig olyan műveket jelentett meg külföldön latin és magyar nyelven, amelyekre itthon a legnagyobb szükség volt. Re-

videálta a Vizsolyi Bibliát, franciából lefordította a genfi zsoltárokat, melyeket azóta is énekelnek a magyar reformátusok, írt latin-magyar és magyar-latin szótárt és magyarra átültette Kálvin „Kis” Institutióját. Művei előszavában külföldi pártfogóinak fejti ki a magyar történelem néhány tényét és igyekszik azokat a magyar kultúra ügyének megnyerni.

Természet- és történelemszemlélet, jellemformálás

A reformáció, különösen annak kálvini iránya nem kívánta a természettudományokat az egyház ellenőrzése alá helyezni, mert úgy gondolta, hogy minden igazi tudományos ismeret csak növeli a Teremtő dicsőségét. Sőt, Kálvin azt tanította, hogy a tudósok helytálló ismeretei és a mesteremberek technikai tudása Isten általános kegyelmének ajándékai. A Szentírásban az istenismeretre és az Istennek tetsző életre találunk feletet, nem pedig természettudományos kérdésekre. Ezért a természettudományos tények nincsenek sohasem ellentétben a Bibliával, mert nem hitbeli kérdésekre vonatkoznak. A teológiától és filozófiától önállóult természettudományok a reformációt elfogadó országokban (Hollandia, Anglia, Németország és Svájc) nagy fejlődésnek indultak. Balsaráti Vitus János református prédikátor és tanár medicinát is tanult külföldön, egy ideig V. Pál pápa háziorvosa volt. Szenci Molnár Albert pedig 1604-ben, Prágában Johannes Keplernél, az udvari csillagásznál vendégeskedett és megtekintette Közép-Európa legnagyobb csillagászati obszervatóriumát. Melius (Juhász) Péter és Beythe András református püspökök írták az első, illetve a második magyar nyelvű növénytant, mindkettőt a XVI. században.

Ami a történelemszemléletet illeti, a mohácsi vész után, különösen a török hódoltság területén a vezetőitől megfosztott magyar népnek a protestáns prédikátorok azt hirdették, hogy a csapások „a bálványimádás” bűnének és a szociális igazságtalanságoknak voltak a következményei isteni büntetésként, de a magyar népet szereti s nem hagyta el Isten, s ha a nép megtér Hozzá, akkor elmúlik az ítélet ideje.

Ilyen énekek születtek: „*Semmit se bánkódjál Krisztus szent serege, mert nem árthat néked senki gyűlölsége... Királyi nemzet vagy, noha te kicsiny vagy, az Atya Istennél bizony te kedves vagy.*”

(Református Énekeskönyv, 380. dicséret, 1-2. verse).

Műveltebb olvasóközönség felé fordult Károli Gáspár 1563-ban kiadott „Két Könyv”-e, amely az országban lévő sok romlás okát a vezetők és a közrend vétkeiben látja, megtérésre hív s az elnyomottaknak igazságot kér. Károli a magyar viszonyokra alkalmazza a Wittenbergben hallgatott történetbölcseleti előadásokat. Sajátos magyar történelemszemléletet kíván kialakítani. Ennek fontos eleme a bűnbánaton és a megtérésen kívül az evangélium örömhírének terjesztése az isteni kegyelem újjáteremtő és erkölcsformáló hatásáról.

A reformáció azt tanította, hogy az egyén közvetlenül Isten elé léphet, egyházi közbenjárás nélkül is, viszont az elnyert isteni kegyelem önálló felelősségre és áldozatkész kötelességvállalásra készíti a hívő embert, aki felelős Isten előtt azért, amit tesz vagy elmulaszt. A reformáció már a XVI. században jellemes, teherbíró, szellemi erőfeszítésekre és teljesítményekre képes embereket nevelt a magyar népnek.

Kérdések:

1. Milyen művelődésbeli következményei voltak annak, hogy a reformáció a néphez annak anyanyelvén szólt (prédikációk, bibliafordítások, énekek, könyvek), az oktatás terén pedig a legkiválóbb diákokat a nyugat-európai kulturális vérkeringésbe kapcsolta be?
2. Melyik ősi református kollégiumot ismeri legjobban és mit tud annak régi történetéről?
3. Mondjon példát a Vizsolyi Biblia hatásáról Arany János és Ady Endre költészetében, Jókai prózájában!
4. Milyen időszerűsége van ma reformátoraink történet szemléletének és a haza iránti felelősségének?

VII. Protestantizmus az ellenreformáció idején

protestánsoktól, majd gyakorlatilag megszüntették - az ortodoxokkal együtt - állampolgári jogaikat. Ezt a politikát III. (Wasa) Zsigmond (1587-1632.) hajtja végre kemény erőszakkal. A lengyel protestánsoknak az 1595-ben és 1645-ben Torunban (Thorn) tartott zsinatain sem jött létre az önvédelemhez olyan szükséges egyezség. Mintha sorsuk előre vetette volna a lassan teljessé váló lengyel és katolikus egység későbbi sorsát, hiszen 1652-ben először használják a híres liberum vétót a lengyel országgyűlésen.

A lengyelországi protestantizmusból Litvániában maradt meg egy töredék és a városok német polgárai között kevesen. Ebben a tényben fontos mozzanat annak hangsúlyozása, hogy a széles népi (paraszti) háttér nélküli és gyengén szervezett egyház és műveltség törékeny.

A lengyelországi unitarizmus

A lengyel nemesi kultúrában az egyes nemeseknek igen széles vallási szabadságjogaik is voltak. Így verhetett gyökeret itt (Erdélyhez hasonlóan) az antitrinitarizmus ész- és erényvallása. A humanista műveltség bázisán keletkezett értelmiségi mozgalom legfontosabb ösztönzéseit Itáliából kapta, ahogyan legjelentősebb vezetőjét Faustus Soccinot (1539-1604.) is. A kavargó lengyelországi vallási sokféleségben az unitáriusok viszonylag későn váltak szervezettebbé, a többi protestáns irányzathoz hasonlóan inkább csak a védekezés miatt.

Leghíresebb iskolájuk Rakowban alakult ki, ahol 1603-ban zsinatot tartottak és 1605-ben itt születik meg katekizmusuk is. 1638-ban az iskolát a jezsuiták lerombolták és 1658-ban minden unitáriust kiutasítottak az országból.

Baltikum

A viszonylag kis területen az idők során sokféle uralmi viszonylat létezett és nagyon sokféleképpen rétegződött a lakosság is, bár a műveltséget meghatározó réteget a németek képviselték, akiknek a reformációját több közvetlen Luther levél is elősegítette. A német reformátorok már a XVI. század 20-as éveitől kezdve észről és lettől is prédikáltak s ezzel két évtized alatt e népeket a lutheranizmus híve-

ivé tették. A német lovagrend régi területén az 1554-es wolmari országgyűlésen vezették be az evangélikus vallást.

A területért rendkívül sok harc folyt az oroszok, svédek, dánok, lengyelek között, de az „alaplakosság” vallása csak a lettek egy részének változott katolikusra. Akik ugyanis tartósabban a lengyel-litván állam fennhatósága alatt éltek, azokat rekatolizálták (Letgale).

Kérdések:

1. Milyen kettős célt követ II. Fülöp és mik politikájának következményei?
2. Mi okozta a cseh protestantizmus tragédiáját?
3. Miben látjuk a lengyel protestantizmus gyengeségeit?

47.

A magyarországi ellenreformáció első szakasza

Az 1520-as években elinduló reformációnak a „régí egyház nem bírt ellenállni, sem a szervezet és a jog, sem a lélek és az erkölcs erejével”. A régí egyházból csak itt-ott maradt meg egy sziget, főleg a hegyes-völgyes Székelyföldön és a ferencrendi kolostorok hatáskörzetében. A Vatikánhoz intézett titkos, túlzó jelentés szerint a XVI. század végén Magyarországon ezer protestánsra mindössze egy katolikus jutott. A püspöki székek a század második harmadában többnyire betöltetlenül állottak. **Az országgyűlések nem törölték ezeket a püspöki székeket, így azok a következő században az ellenreformáció kiindulópontjai lehettek.**

A római egyház helyreállítására I. Ferdinánd tette meg az első intézkedéseket az 1548. évi országgyűlésen. Az V. tc. így intézkedett: „az istentiszteletet és a vallást előbbi állapotába kell visszaállítani, és az eretnekséget mindenütt meg kell szüntetni”. A VI. tc. már a katolikus egyház megújítását szolgálta, mikor kimondta:

- a püspöki székeket be kell tölteni,
- a püspökök, prépostok, apátok kötelesek prédikálni,
- kötelesek iskolákat állítani, „hogy a gonosz tanok napról napra elenyésszenek és a régi vallás ismét feléledjen”.

A XI. tc. meghatározza azt is: kiket értenek eretnekeken: elsőrenden az anabaptistákat és a kálvini irány híveit.

A fenti törvényeket az 1550., 1552., 1556. évi országgyűlés is újítja, de számottevő eredmény nélkül, a reformáció terjedését nem lehet megakadályozni. **I. Ferdinánd még nem merte vállalni az erőszakos fellépést, hisz elveszítette volna a protestáns rendek támogatását.**

Utóda Miksa (1564-76.) az evangélikusokkal rokonszenvezett, de a kálvini iránynak már

ellensége volt, az 1572. évi országgyűlésen az unitáriusokat egyenesen máglyahalállal fenyegette meg.

Az ellenreformációs fellépések egy ideig még rendszertelenek voltak, mivel a római egyháznak időbe telt, míg rendezte, feltöltötte sorait. Jól példázza ezt a tény, hogy mikor Oláh Miklós esztergomi érsek 1561-ben érseksége papjait zsinatra hívja, 119-en jelennek meg, akik közül 62 nős volt, 42 pedig evangélikus formában szolgáltatta ki az oltáriszentséget. Több mint 100-an nem is válaszoltak a meghívásra. E zsinat **a reformáció eszközeit igénybevéve indít támadást a reformáció ellen. 21. határozata a „prédikátorokra tekintettel” előírja, hogy a papok kötelesek az evangéliumokat és az apostoli leveleket magyarázni.**

Az állami erőszak eszközeit először I. Rudolf (1576-1608.) és - kisebb mértékben Báthory István erdélyi fejedelem (1571-1586.) állította az ellenreformáció szolgálatába. Rudolf legfőbb céljának tekintette a protestantizmus és magyarság alkotmányának egyszerre történő megsemmisítését.

Több tény is magyarázza, hogy a katolikus egyház miért nem tudott a kezdet kezdetén a reformációval szemben hatékonyan fellépni. Mindenek előtt azért, mert üresen álltak az érseki székek, katolikus lelkészképzés nem folyt az országban, bár Oláh Miklós felállított egy 10 fős szemináriumot, de az néhány év múlva megszűnt. Nem volt lelkészutánpótlás még a katolikusnak megmaradt helyeken sem. (Ausztriából hoztak be katolikus papokat. Csak 1590-ben kezdte meg működését a nagyszombati érseki szeminárium, de nagyon szerény keretek között.) Az 1580-as évektől vett fel magyar növendékeket a római Collegium Germanico-Hungaricum, mely 1600-ig 46 magyar klerikust képzett ki. A harmadik ok abban keresendő, hogy míg sorra jelennek meg a protestáns írók munkái, virágzik a hitvitázó irodalom, addig **a protestáns egyházi írókkal szemben csak Telegdi Miklós (1535-1586.) pécsi püspök és esztergomi érseki helynök vette fel az irodalmi harcot. A protestánsok jól bevált módszereit alkalmazta, az ellenreformáció szolgálatába állította a nyomdát, az anyanyelven írt irodalmat.** Kátét nyomtat, prédikációs kötetet ír, polémiaiban a XVI. század minden bajáért (az ország kettő,

majd három részre szakadása, török támadás) a reformációt tette felelőssé.

Mint Európában szinte mindenütt, **Magyarországon is jezsuita rend állt az ellenreformáció élére.** A jezsuitákat Oláh Miklós hívta az országba 1561-ben. (Ez a lépés azonban még nem volt jól megalapozva, mert 6 év múlva feloszlott a rend, majd 20 év múlva Vágsellyén (Sala) ill. Nagyszombatban (Trnava) telepedtek le, jóval nagyobb sikerrel. Erdélyben 1579-ben jelentek meg, rendházakat alapítottak Gyulafehérváron, Kolozsvárott. Nagyváradon 1588-ban ért véget hatékony működésük, mivel a „négy bevett vallás” országa nem engedte sokáig, hogy a vallási béke felbomoljon.

Jogos a kérdés, hogyan is teljesedhetett ki Magyarországon a reformáció, ha kezdettől fogva vele élt az ellenreformáció is. A magyarázat abban rejlik, hogy a királyé volt a döntő szó vallási téren. A földesurak és a királyi városok maguk dönthettek a papválasztásról. A mintegy 800-900 magyar lakosú mezőváros közül legalább 200 volt már annyira független földesurától, hogy egyházi ügyeit maga intézze. A reformáció terjedését szolgálta tehát a király akaratával szemben a patrónusi jogon alapuló - ún. főkegyúri jog, mely megillette a szabad királyi városokat és a mintegy 200 mezővárost.

A XVI. század végén azonban fordulat következett be, **a törökkel vívott 15 éves háború mérhetetlen költségeihez való spanyol és pápai hozzájárulás ára az ellenreformáció következetes végrehajtása volt.** Magyarországon a királyi városokon kezdte az ellenreformációt a király. Az átfogó protestánsüldözés részesei voltak a jezsuita renden kívül a klérus tagjai is. A városokkal szemben azt hangoztatják, hogy azok a király tulajdonai, így a király joga bennük a vallást meghatározni. A falvakban pedig egyre inkább kezdték érvényre juttatni a cuius regio, eius religio elvét — így elég volt csak a földesurakat rekatolizálni, s a jobbágy követte a hitet.

Ahhoz azonban, hogy a protestánsok az egymás közötti nézeteltéréseket, hitbeli különbségeket félretegyék, összefogják, súlyos csapásokra volt még szükség. E súlyos eset volt a kassai dóm erőszakos elkobzása.

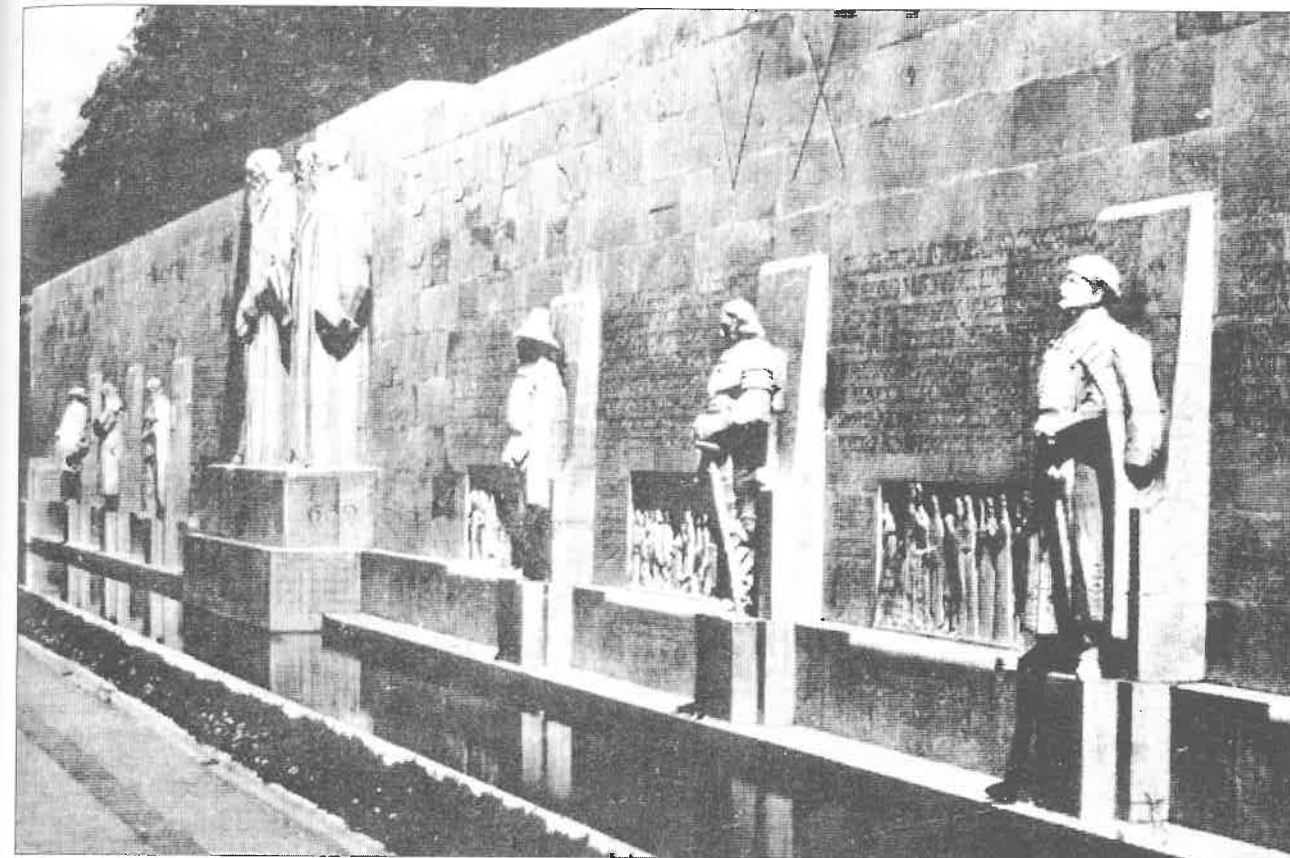
Az 1597. évi országgyűlés a török által Egerből elűzött Szuhay püspököt és kanonokjait a protestáns Kassán helyezte el. A püspök

a számára kiutalt kápolna helyett a dómra vágyott. Mátyás főherceg segítségével el is foglaltatta a dómot, s újra szentelte, az összes evangélikus templomot elkobozta, az evangélikus lelkészeket elkergette, megtiltotta a magánházaknál az istentiszteletek tartását, a városba pedig jezsuitákat vitetett. Pethe Márton, kalocsai érsek a Szepességben tartott vizitációt szepességi préposti minőségében, célul tűzve ki a római egyház helyreállítását.

A protestánsok vallásszabadságuk biztosítását az 1604. évi országgyűléstől várták. Mátyás főherceg, mint Rudolf király képviselője, rábírta a rendeket a napirendek tárgyalására, mondván — utána következnek a vallási sérelmek. Mielőtt azonban ehhez hozzáláttak volna, önhatalmúlag bezárta az országgyűlést, a XXI. tc-hez pedig hozzátették a **XXII.-et, mely kimondja: a vallási sérelmeket nem lehet a jövőben az országgyűlés elé vinni, valamint érvénybe helyezi a protestánsokat fej- és jószágvesztésre, megégetésre ítéelő korábbi törvényeket.**

A protestáns rendek ezt a XXII. tc-t nem fogadták el, nem tekintették érvényesnek, országos törvénynek, valamint szolidaritást vállaltak a felvidéki városokkal, — hangoztatva, hogy azok nem a király, hanem a korona birtokai. Kilátásba helyezték az Aranybullára hivatkozva ellenállási joguk érvényesítését is.

Mindezen előzmények értehetővé teszik, hogy **Bocskai István (1557-1606.) felkelése** — mely személyes okok miatt kezdődött — **vallási és politikai szabadságharcra nőtt ki magát.** Ő, mint az egyik leggazdagabb földesúr, sokáig Habsburg-barát politikát folytatott, célja az ország Habsburg vezetés alatt történő egyesítése, a törökkel szembeni eredményes fellépés érdekében. Nagy szerepe volt Erdély Habsburg-kézre játszásában. Tevékenységéért az erdélyi országgyűlés felelősségre vonta, száműzte. Bocskai a prágai császári udvarba került tanácsadónak. Tapasztalatai alapján ráeszmél arra, hogy a Habsburg udvarra nem számíthat Magyarország, s ezért szükséges az önálló Erdély megteremtése. Hazatérése után, 1604-ben az erdélyi rendek rehabilitálták. **1604-ben Barbiano tábornok - elfogva Bethlen Gáborral folytatott levelezését - fegyveresen lép fel ellene. Bocskai és hajdúi szembeszállnak a császáriakkal, győzelmesen felszabadítják Észak-Magyarországot a csá-**

A reformáció genfi emlékművének jobb oldali mellékalakjai: Roger, Cromwell, Bocskai)

szári csapatok alól. Magyarország és Erdély fejedelmévé választják. Őt azonban csak két fontos dolog érdekli: a vallásszabadság és az alkotmányosság kérdése.

Lényegében a Bocskai-szabadságharcra záródik le az ellenreformáció magyarországi első szakasza, amely viszonylag kevés sikert ér el.

A magyar ellenreformáció élén az 1616 óta esztergomi érsek Pázmány Péter állott, akinek ellenreformációs tevékenysége két irányú volt:

1. a főurak visszatérítése a katolikus egyházba,
2. a katolikus papság alulról való megerősítése.

Református nemesi családból származik, 13 évesen katolizál, majd a jezsuitáknál folytatja tanulmányait, 1616-tól pedig az esztergomi érseki székben találjuk. Prédikációiban, könyvfordításaiban, vitairataiban a katolikus egyház lelki ébredését célozta meg. Legfontosabb feladatának ezért is a papképzés színvonalas újjászervezését tartotta. Megszilárdította az egyházfegyelmet. A prédikátorok fordu-

latos magyar nyelvét eltanulva, nagyon hatásos szerző volt. Fő műve az „Isten igazságra vezérlő kalauz”. 1635-ben Nagyszombatban egyetemet alapított. A cuius regio eius religio elv jegyében a főúri családok visszatérítése volt legfőbb célja. Ez a módszer nagyon sikeres volt, hiszen Erdélyt leszámítva a magyar arisztokrácia ekkor lett újra katolikus. Pázmányról mondják, hogy protestáns Magyarországon született, katolikus Magyarországon halt meg 1637-ben.

Kérdések:

1. Miért nem kerültek át a gyakorlatba az országgyűlések reformáció-ellenes határozatai?
2. Miért nézte a katolikus egyház sokáig bénultan a reformáció terjedését?
3. Melyik esemény vált a magyarországi ellenreformáció nyitányává?
4. Ki a magyarországi ellenreformáció legnagyobb hatású alakja? Mit tud a munkásságáról?

bad vallásgyakorlatot az 1608. és 1647. évi tc-
kek szerint biztosította. **E végzéseket az 1707-es
ónodi országgyűlés is helybehagyta.**

Az 1711-ben megkötött szatmári béke a
vallásügyről a következőket mondja ki: **A király
a vallás dolgában az országok törvényes sza-
badságát megvédi**, annak gyakorlatát az ország
jogai, szabadságai és törvényei szerint Magya-
rországon és Erdélyben a jogosan megillető ja-
vadalommal együtt megengedi, s a megkegyel-
mezettek előtt ne zárja el annak útját, hogy sérel-
meiket akár a király, akár az országgyűlés elé
juttassák. III. Károly a szatmári békét megerősí-
tette 1712. márc. 30-án, a vallásügyet ismételten
pedig a soron következő országgyűlés tárgyalta
ismét.

Kérdések:

1. Miért kerülhették el a magyarországi
protestánsok a csehországi hittestvére-
ik sorsát?
2. Mi adott alkalmat I. Lipótnak a rendi
alkotmány felfüggesztésére és miért
hátrált meg 10 évvel később?
3. Ismertesse a pozsonyi véstörvényszék
működését!
4. Az 1681-es XXV. és XXVI. törvénycik-
kely hogyan engedélyezi a protestán-
sok vallásgyakorlatát?
5. Hogyan szűkíti tovább a protestánsok
jogait Lipót 1691-es és 1701-es ren-
delkezése?

49.

Az Erdélyi Fejedele- ség valláspolitikája 1571 - 1690.

A keleti magyar királyságtól a belső auto-
nómiát élvező fejedelemség felé haladó Er-
délyben az 1560-as években együtt éltek a re-
formáció különböző áramlatai a lutheraniz-
mustól a szentháromság-tagadásig. Önálló
egyházzá szerveződésük az ellenreformációs
hangulatú Báthory-korszakban (1571-1604.)
következett be.

Az 1571-ben Erdély fejedelemmé választott
katolikus vallású Báthory István (1576-1586 len-
gyel király), és utóda Báthory Zsigmond (1586-
1602.) idejében a jezsuita rend befogadása jelez-
te az erdélyi törvények által fékezett ellenrefor-
mációs politikát. Támadások keresztültüzében
szerveződtek önálló egyházzá a svájci (helvét)
hitvallást követő magyarok Tordai Sándor And-
rás (1577-1579.) és Toronyai Máté (1585-1599.)
püspökök vezetése alatt, létrejött a ma is létező
egyházmegyéék (esperességek) többsége.

A szentháromság-tagadók (1600-tól hasz-
nálják a mai „unitárius” nevüket) Dávid Fe-
renc püspök (1566-1579.) vezetésével szerve-
zetileg 1576-ban váltak külön egyházzá. Első-
sorban őket sújtotta az ellenreformáció, és a to-
vábbi vallási újításokat tiltó 1571-es törvény
alapján Dávid Ferencet 1579-ben börtönbünté-
tésre ítélte az országgyűlés. Utódai közül Enyedi
György püspök (1592-1597.) emelkedik ki.

A tizenöt éves háború során bekövetkezett
erdélyi uralmi válság, amikor hol Rudolf császár
hívei és megbízottai, hol a török fennhatóságot
elismerő fejedelmek váltották egymást a trónon,
a protestáns egyházakat is megrázta. Ungvári C.
János református püspök a goroszlói csatatéren
halt meg (1601.), tisztsége évekig betöltetlen
maradt. Bocskai István fergeteges sikerű felkelé-

se (1604.) kényszerítette kompromisszumra a
Habsburg-uralkodót, az erdélyi fejedelemmé és
magyar királlyá választott főúr 1606-ban kötötte
meg Rudolf császárral a bécsi békét. Ez biztosí-
totta a szabad vallásgyakorlatot a magyarországi
protestánsok számára több évtizedig.

1604-től 1690-ig, közel egy évszázadon át
tartott Erdélyben a református fejedelmek
uralma, akik a török protektorátus megtartá-
sával biztosították a kis ország fennmaradá-
sát, benne a XVI. században kialakult protes-
táns egyházak szabadságát. E biztos hátor-
szágra támaszkodva segíthették a Habsburg-ura-
lom alatt élő protestánsok vallásszabadsági küz-
delmeit is. Bethlen Gábor (1613-1629.) Bocskai
hagyományát folytatva sikeres felső-ma-

Bethlen Gábor (egykorú olajfestmény, Budapest, Magyar
Nemzeti Múzeum)

gyarországi hadjáratai után több olyan béke-
szerződést kötött a Habsburg-uralkodókkal
(Nikolsburg 1621, Pozsony 1626.), amelyek
tovább erősíthették a magyarországi protes-
tánsok jogi helyzetét. A harmincéves háború
elején Bethlen hathatós segítséget nyújtott a
Habsburgok szorongatta cseh- és morvaországi
protestantizmusnak.

I. Rákóczi György (1630-1648.) hűsé-
sen őrizte Bethlen örökségét, a harmincéves há-
ború idején országa jelentősen segítette a protes-
táns tábornokot. Sikeres hadjáratát a linzi béke

zárta le (1646.), amely a vallásszabadságot a
jobbágyságra is kiterjesztette. Ennek nyomán
megszilárdult a magyarországi reformátusok és
evangélikusok közjogi helyzete, több elvett
templomukat visszakapták.

A XVII. század első felében a vallásszabad-
ságnak a Habsburgok elleni védelme megerősí-
tette az erdélyi református egyház és a német bi-
rodalmi reformátusság elsősorban teológiai jel-
legű kapcsolatait. Szenci Molnár Albert (1574-
1634.) teológus, zsoltárfordító és szótáríró, e
kapcsolatok kulcsembere életét jórészt a német
egyetemi városokban töltötte, Bethlen Gábor tá-
mogatásával munkálkodott, élete utolsó éveiben
Kolozsvárott. Korszakos jelentőségű életmű-
vének egyik csúcsa a 150 zsoltár magyar for-
dítása, a magyar énekirodalom legelterjed-
tebb könyve, egyúttal ökumenikus jellegű is,
mivel egyes zsoltárait az evangélikus, unitárius
és római katolikus énekeskönyvek is átvette-
k. Magyar fordításában vált közkinccsé Kálvin
Institutio religionis christianae (A keresztyén
vallás rendszere) című műve.

Szenci Molnár életművébe szervesen illesz-
kedik nagyszabású értelmiségi kultúrpolitikája,
szervező és nevelő tevékenysége. ő egyengette
azoknak a fiatal tudósoknak az útját (Bojti Veres
Gáspár, Prágai András), akiket Bethlen Gábor
küldött a heidelbergi egyetemre.

A német birodalmi református ortodoxi-
ával kiépített kapcsolatok hatására bontako-
zott ki Erdélyben az önálló teológiai iroda-
lom, jelentős képviselője Szenci mellett Geleji
Katona István püspök (1633-1649.). Életmű-
vük nyomán vált valóban kálvini jellegűvé az
erdélyi református egyház.

Bethlen az egyházak törvényekben is rögzí-
tett békés egymás mellett élését fejedelmi tekin-
téllyel segítette, buzgó református volta mellett
támogatta a római katolikusokat az iskolafenn-
tartás és bibliakiadás terén. Utóda, I. Rákóczi
György azonban nem volt annyira türelmes a
más vallásúakkal szemben, az unitárius gyüleke-
zetek egy részét például a református püspök el-
lenőrzése alá rendelte. A XVI. század utolsó év-
tizedeiben létrejött, de szabad vallásgyakorla-
tot nem kapott szombatos (az Újszövetséget el
nem ismerő) felekezetet Geleji Katona püs-
pök segédletével 1638-ban a dési egyezség
(complanatio) alkalmával elválasztotta az

unitáriusoktól és következetesen üldözte. Vérontásra azonban nem került sor, és ha csupán megtúrt állapotban is, de az erdélyi szombatos közösség a XX. századig fennmaradt a Székelyföld néhány falujában.

A református egyház Bocskai idejében, 1606-ban állította össze első törvénykönyvét, amely a szerkesztő-püspök, Tasnádi Ruber Mihály (1605-1618) nevét viseli (Canones Ruberiani). Geleji Katona István püspök a szatmárnémeti zsinat (1646.) jóváhagyásával adta ki a Geleji-kánonok néven ismert, a múlt századig használt törvénykönyvet. E szabálygyűjtemények a református ortodoxia hatását tükrözik, az utóbbi csupán lehetőségként említi a presbitériumok megszervezését.

A protestáns egyházak iskolaalapító és fenntartó működésüket kiteljesítették a XVII. században. Kolozsvárott az unitárius egyház tartott fenn virágzó kollégiumot, neves rektora volt Enyedi György, a későbbi püspök, majd Csanádi Pál (1599-1632). Bethlen Gábornak köszönheti az erdélyi reformátusság az első akadémiai főiskolát, amelyet Gyulafehérváron alapított a bőkezű fejedelem 1622-1629 között, német professzorokat (Johann Heinrich Alsted, Martin Opitz, Johann Heinrich Bisterfeld, Ludwig Philipp Piscator) állítva élére. Emellett Marosvásárhelyen a XVI. század közepétől, Kolozsvárott az 1610-es évektől működött református iskola.

A XVII. század elején, az ellenreformáció első hulláma elleni védekezésként a protestantizmus dogmatikus, tanszerű jellege erősödött. A prédikációk és teológiai művek az ortodoxia korában nem annyira az evangelizálást tűzték ki célul, hanem a hittan részleteit magyarázták és védelmezték. Ennek ellensúlyozásaként indult nyugaton a puritán-presbitériánus mozgalom, amelynek célja a biblikus közösségi és egyéni kegyesség, valamint a világi hívek intézményes bekapcsolódása az egyházi munkába. Johann Heinrich Bisterfeld gyulafehérvári professzor volt e megújító eszmék első erdélyi szálláscsinálója, társai lettek azok a holland és angol egyetemek tanult lelkipásztorok (Tolnai Dali János, Medgyesi Pál, Kovásznai Péter), akik hazatérve az itthoni viszonyok szerint hirdették a reform szükségességét. A presbitériánus mozgalom a reformáció

kezdetének szent lelkesedését fölelevenítve hármas célt tűzött ki:

1. A gyülekezetek kegyességre nevelése végett gazdag építő irodalom bontakozott ki, a Szentírás tízezres példányszámú váradi kiadása (1660) valóban népkönyvvé vált.
2. A presbitériumok szervezésének élharcosa, Medgyesi Pál, I. Rákóczi György feleségének, Lorántffy Zsuzsannának

Lorántffy Zsuzsanna feltételezett arcképe

udvari papja prédikációiban és nyomtatott műveiben hirdette, hogy a református egyház igazi evangéliumi és kálvini rendjét csak a hívek közül választott presbiterek tanácsa biztosíthatja, amely az egyházfegyelmet gyakorlja. őt és eszmetársait a szatmárnémeti zsinat (1646) vonta felelősségre; I. Rákóczi György fejedelem és Geleji Katona István püspök jelenlétében tartott gyűlés a presbitériumok ellen foglalt állást, bár hasznosságukat elvben elismerte. Medgyesit Lorántffy fejedelemasszony vette védelmébe.

3. A harmadik cél, az iskoláztatás és nevelés fejlesztése érdekében a presbitériánus szellemű lelkészek egyik fő gondja volt megindítani a falusi népis-

koláztatást, újjászervezni a városi iskolákat és a gyulafehérvári Bethlen kollégiumot igazi egyetemmé fejleszteni.

E törekvések vezéralakjává emelkedett Apáczai Csere János (1625-1659.), aki a magyarok közül elsőként Hollandiában szerzett teológiai doktori címmel tért haza 1653-ban, Gyulafehérvárott segédtanári állást vállalt, majd a presbitériánusokat nem jó szemmel néző II. Rákóczi György fejedelem áthelyeztette Kolozsvárra. Három évi itteni tevékenységével főiskolai szintre emelte a kincses város reformátusainak tanintézetét. Magyar Encyklopaediájában tizenegy tudományág korszerű ismeretkincsét foglalta össze magyarul, úttörő jelentőségű pedagógiai munkái az egész oktatási rendszer reformját javasolták.

Az erdélyi protestáns egyházak ma is létező szervezeti beosztása a reformáció korából örökölt alapokon a XVII. század első felében alakult ki. Alapja a lelkészt és tanítót tartó gyülekezet (egyházközség), amely egy vagy több szomszédos politikai község azonos hitvallású híveit tömörítette. 20-25 egyházközség alkotta az egyházmegyét (unitáriusoknál az egyházkört), élén az esperessel, aki évente végiglátogatva a gyülekezeteket felügyelt az egyház lelki és anyagi épülésére. Az erdélyi református egyház 18 egyházmegyéből állott, legfőbb előjárója a lelkészek zsinata által választott püspök volt. Ugyanilyen rendbe szerveződött az öt egyházmegyét magába foglaló uni-

tárius egyház.

Az erdélyi könyvkiadás műhelyei, a nyomdák a XVII. század első felében nem egyházi tulajdonban állottak; a reformáció korában olyan gazdag teológiai és szépirodalmi könyvtermést adó kolozsvári Heltai-műhely ekkor már hanyatlóban volt, és a református ellenőrzés miatt sem állhatott az unitárius egyház szolgálatában. Gyulafehérváron Bethlen Gábor létesített fejedelmi nyomdát 1623-ban, amelynek sajtója alól politikai és irodalmi művek mellett az Academicum Collegium tanárainak filozófiai és teológiai munkái, meg tankönyvek kerültek ki nagy számban. Itt jelent meg I. Rákóczi György költségén az Újszövetség és Heidelbergi Káté fordítása a Hátszeg és Karánsebes tájékán élő román ajkú reformátusok számára.

Erdély aranykorának II. Rákóczi György vereséggel végződött lengyelországi hadjárata, a török-tatár büntetőexpedíciók és a négy évig tartó uralmi válság (1657-1661.) vetett véget. Az egyházak is megsínylették a válságot, sok gyülekezet elnéptelenedett, a gyulafehérvári kollégiumot feldúlták, tanulói Kolozsvárott találtak menedékre. Várad, a fejedelemség erős végvára török kézre került (1660.), református lakói Újtordára menekültek, a nevezetes iskolát pedig a debreceni kollégium fogadta be.

I. Apafi Mihály (1661-1690.) uralkodása alatt helyreállt a meggyengült ország békessége, de a magyarországi protestánsok védelmét már csak részben biztosíthatta. A gyászévtized

A nagyenyedi református kollégium régi épülete

elején, a protestánsüldözés fölerősödésekor az otthonából elüldözött sárospataki kollégium professzorai és diákjai Erdélyben találtak menedéket, 1672-ben Gyulafehérvárra telepítette őket Apafi fejedelem. Jó néhány üldözött református lelkész is (Szatmárnémeti Mihály, Szőnyi Nagy István) erdélyi gyülekezetekbe került.

A buzgó református fejedelem folyamatosan munkálkodott egyháza megerősítésén szellemi és anyagi téren egyaránt. A Kolozsvárra menekült Bethlen kollégiumot Nagye nyedre telepítette (1662.), az ő idejében állandósult a kolozsvári iskola akadémiai színvonala és alakult kollégiummá a székelyudvarhelyi városi iskola (1671.). Városi és falusi gyülekezetek egész sora kapott pénzbeli és természetbeni jutásokat.

A presbitérianizmus körül föllángolt vitákat a fejedelem csendesítette le 1671-ben, közben lassan megindult a presbitériumok szervezése (Fogarason Pápa példáját követve jött létre, a küüllői egyházmegyében Szentiványi János esperes szervezte). Hasonlóképpen Apafi és a református főurak mérsékeltek az új teológiai irányzat, a coccejanizmus pártolónak és ellenzőinek vitáit.

Sajátos erdélyi református egyházkormányzati rendszer épült ki 1671-től fogva, amelyben a hitvallási-egyházfegyelmi ügyekben illetékes lelkészi zsinat mellett egyre nagyobb befolyást szerzett vagyonkezelési és személyi téren a református fejedelem és főurak tanácsa (főkonzisztórium).

A vegyes vallású helységekből az egyházi vagyon megosztásának módszere még az előző korszakban vált általánossá, és tovább élt Apafi idejében is. Eszerint a „nagyobb rész” (maior pars), a nagyobb létszámú felekezet örökölte a középkori templomot azzal a kötelezettséggel, hogy a kisebb létszámú gyülekezetet segíti új templomának építésében.

A református érdekeltségű könyvkiadás az 1670-es években lendült fel a fejedelmi támogatást élvező Veresegyházi Szentgyörgyi Mihály kolozsvári nyomdájának köszönhetően. Az erdélyi reformátusok nagyszabású bibliai kiadási tervét Misztótfalusi Kis Miklós egyéni áldozatvállalása valósította meg, amikor hollandiai betűművészi tanulmányai és munkálkodása során 1685-ben kiadta a javított szövegű

teljes Szentírást és külön az Újszövetséget a zsolotárokkal.

Az unitárius egyháznak szintén a helyreállítás feladatával kellett megküzdenie az uralmi válság és a török pusztítása után. Koncz Boldizsár püspök (1663-1684.) nevéhez fűződik az elnéptelenedett egyházközségek újjászervezése és az iskolák megnyitása. Bevezette a képviselői alapon szervezett zsinatot. Gondoskodott a Lengyelországból a vallásüldözés miatt Erdélybe menekült unitáriusok letelepítéséről, a kolozsvári és bethleni lengyel unitárius gyülekezet a következő században is fennállott. Püspöki felügyelet alatt virágzásnak indult a kolozsvári óvári főiskola, amelynek végzettjei egyre nagyobb számban keresték fel az angol és holland egyetemeket.

Magyarország török uralom alóli fölszabadítása előrevetítette az erdélyi fejedelemség Habsburg-függőségbe kerülését. **Apafi uralkodásának utolsó éveiben a protestáns főurak arra törekedtek, hogy az erdélyi kormányzati intézményeket a vallások türelmi rendszerével együtt átmentsék az új korszakba.** Apafi fejedelem halála után gubernátor került az ország élére, a Habsburg-uralom alaptörvénye, a lipóti diploma (Diploma Leopoldinum) pedig továbbra is fenntartotta - bizonyos korlátozásokkal - a négy elfogadott vallás szabad gyakorlatát.

Kérdések:

1. Sorolja fel a XVII. századi református erdélyi fejedelmeket!
2. Mely békeszerződések biztosították a Habsburgokkal szemben a magyarországi protestánsok jogait?
3. Kinek a munkássága nyomán vált valóban kálvini jellegűvé az erdélyi református egyház?
4. Milyen célok érdekében bontakozik ki a puritán presbitériánus mozgalom? Milyen kapcsolatba került a fejedelmi hatalommal?
5. Hogyan épült fel az erdélyi református és unitárius egyház?
6. Említsen kiemelkedő református és unitárius lelkészeket illetve egyházfőket ebből a korszakból!

50.

Egyházi élet a XVII. században

Az ellenreformáció súlyos csapásai alatt a magyar protestantizmus, a reformátusság is talpon maradt, sorait megtépázni tudták csak, megsemmisíteni azonban nem. Nemcsak hogy nem égett el, de lelkileg megújulva került ki a küzdelmekből.

A hitviták következtében azonban az egyházi élet dogmatikus és tanszerű jelleget öltött, növelve a lelkészi elem jelentőségét.

Az ortodoxiával szemben viszont egyre nagyobb az igény egyfelől a személyes, élményszerű, gyakorlati, közösségi kegyesség ápolására, másfelől pedig a nem lelkészek, az egyháztagok bevonására az egyházi munkába, azaz a zsinat-presbitéri egyházszervezet bevezetésére.

Mindezen kérdéseket a magyar puritanizmus vetette fel először. Ezek az eszmék a polgárosodás útjára lépő Angliában természetesen voltak, de hogy Magyarországon - az ellenreformáció és a kibontakozó, második jobbágyság korában, feudális viszonyok között is - életképesek lehettek, a kor kiemelkedő egyéniségeinek köszönhetőek valamint a megújulásra kész reformátusságnak.

A lelki megújulás kezdeményezői - többek között - Szilvásújfalvi Anderko (más néven Újfalvi) Imre, aki 1607-től mint nagyváradi lelkész a presbitéri elvek mellett áll ki, Johann Heinrich Bisterfeld gyulafehérvári professzor, aki Bethlen Gábor hívására a herborni főiskoláról jött Erdélybe. Őt az angol puritanizmus nagy alakjaihoz személyes jó kapcsolat is fűzte, s hozzájuk irányította kiváló magyar tanítványait: **Medgyessy Pált, Tolnai Dali Jánost, Apáczai Csere Jánost, Martonfalvi Tóth Györgyöt.**

Medgyessy Pál, aki magyarra fordította a Baily-nek a Praxis Pietatis (A kegyesség gyakorlása) c. munkáját, I. Rákóczi György udvari lelkésze is volt. Tolnai Dali János 1606-ban született Nagyváradon, Gyulafehérvárott tanult, majd rövid tanítóság után 1630-tól Leyden, Franeker, Groningen, London egyetemeit látogatta. Hazatérve a sárospataki iskola rektora, majd miskolci és tokaji lelkipásztor, 1645-től mint esperes puritán reformokat léptetett életbe.

A reformok olyan ellenállást váltottak ki, hogy végül Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony veszi védelmébe a puritánokat. Tolnai Dali János még londoni tartózkodása alatt teológus társaival szövetségre lépett, elhatározták, hogy hazatérve a magyar egyházi életet is puritán szellemben átalakítják. hazatérésük után munkához is láttak. Az egyházi életet a Biblia alapján tisztábbá, elevenebbé akarták tenni. Így a szertartásokból a még megmaradt katolikus elemeket ki akarták küszöbölni: sürgették a zsolotárok használatát, prédikációikban nem hittételeket fejtegettek, hanem a Bibliát, tanításait tárták a hallgatóik elé. Új volt a felolvasott imádságok helyett a szabadon, szívből mondott ima. Sürgették a házi istentiszteletek tartását, az építő könyvek terjesztését. A katechetizálást is megreformálták, új hittankönyveket készítettek.

A hazai puritánok az egyházszervezetet is meg kívánták reformálni, az esperes-püspöki egyházszervezet helyett zsinat-presbitéri egyházszervezetet akartak életbe léptetni.

Magyarországon a XVI. század folyamán még nincsenek presbitériumok. A XVII. században azonban egyre nagyobb igény merül fel a világiak bevonására az egyházi munkába. **Az erősödő ellenreformációs nyomás politikailag is nélkülözhetetlenné tette azt.**

Kanizsai Pálfi János pápai esperes-lelkész heidelbergi tanulmányútja során megismerkedett a pfalzi egyházszervezettel, az ottani presbitériumok fegyelmező és lelkigondozó tevékenységével. Hazatérése után Pápán szabályzatot készített a presbitérium felállításáról, amit földesura, Enyingi Török Bálint is megerősített. Így Pápán alakul meg az első presbitérium Magyarországon 1617-ben. Kanizsai később mint püspök 1630-ban kötelezte a dunántúli superintendencia egyházait a presbitériu-